

חוות דעת מומחה

בעניין מעמדה של השפה הערבית כשפה רשמית והשפעת סעיף 4 בחוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי על יהודים וערביות מקום המדינה ועד היום

ד"ר יונתן מנדל

אני נותן חוות דעתי זו בתמיכה לעתירה מזרחית כנגד חוק יסוד: ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי, בעניין מעמדה של השפה הערבית כשפה רשמית והשפעת סעיף 4 בחוק יסוד: ישראל- מדינת הלאום של העם היהודי על יהודים וערביות מקום המדינה ועד היום.

ניסיון ומחקר:

אני חוקר של שפה וחברה, ומתמקד בשפה הערבית, ובעיקר בהקשריה החברתיים, הפוליטיים והביטחוניים בחברה היהודית בארץ (משלהי התקופה העות'מאנית ועד היום). בין היתר כתבתי דוקטורט באוניברסיטת קיימברידג' בנושא "שיקולים פוליטיים וביטחוניים בשדה הוראת הערבית בבתי ספר יהודיים בישראל-1935-1985" (קיבלתי את תואר הדוקטור ב-2012); זכיתי למלגת פוסט-דוקטורט באוני' בן-גוריון בנגב, והשלמתי את הספר שמבוסס על הדוקטורט תוך התעמקות בהקשרים הפוליטיים של הערבית בחברה היהודית; ולאחר מכן זכיתי בשתי מלגות פוסט-דוקטורט באוני' העברית בירושלים, ממרכז פרנץ רוזנצוויג לחקר התרבות היהודית גרמנית וממרכז "דעת המקום לחקר תרבויות מקום בעולם היהודי המודרני", שבמסגרתן העמקתי את המחקר על הוראת הערבית בחברה היהודית, תוך התמקדות בשורשי התחום בארץ, בעיקר בשנות ה-20 וה-30 של המאה הקודמת, והקמת תחום הידע של "לימודי ערבית" שהתבסס על מסורת פילולוגית-גרמנית. לאחרונה הצטרפתי כמרצה בכיר לסגל החוג ללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, שם אני מרכז את החטיבה לשפה ותרבות ערבית.

בהמשך לעיסוק האקדמי של בתחום הערבית והוראת הערבית, אני מחזיק גם בתעודת הוראה בערבית, וריכזתי את תכנית הוראת הערבית של עמותת מופ"ת. כמו כן, אני מנהל את המרכז ליחסי יהודים-ערבים במכון ון ליר בירושלים, כשרוב הפרויקטים שאני אחראי עליהם הם בתחום השפה והתרבות הערבית. בהמשך לכך, אני מנהל את חוג המתרגמים ערבית-עברית במכון ון ליר, ומשמש כעורך משנה של סדרת מכתוב, סדרת ספרים ייחודית, היחידה מסוגה בעולם, המוקדשת כולה לתרגום ספרות ערבית לעברית. עד כה תרגמתי מספר רב של סיפורים קצרים מערבית לעברית, שני מחזות, ושני רומנים ("הולך על הרוח" מאת סלמאן נאטור, ו"להתראות עכו" מאת עלא חליחל.

Yonatan Mendel. 2013. "‘A Sentiment-Free Arabic’: On the Creation of the Israeli Accelerated Arabic Language Studies Programme", *Middle Eastern Studies* 49 (3), pp. 383-401.

Yonatan Mendel. 2014. *The Creation of Israeli Arabic: Political and Security Consideration in the Making of Arabic Language Studies in Israel*. Palgrave Studies in Languages at War (Palgrave Macmillan, Basingstoke, 321 pages).

Yonatan Mendel. 2016. "From German Philology to Local Usability: The Emergence of ‘Practical’ Arabic in the Hebrew Reali School in Haifa" *Middle Eastern Studies* 52 (1), pp. 1-26.

Yonatan Mendel. 2017. "German Orientalism, Arabic Grammar and the Jewish Education System: The Origins and Effect of Martin Plessner’s ‘Theory of Arabic Grammar’", *Naharaim* 10 (1), 2017, pp. 57-77.

יונתן מנדל, "כרוניקה של החלשה בלימודי הערבית בישראל", *הסדנה להיסטוריה חברתית*, 6.2.2014 : <http://blogs.haaretz.co.il/sadna/364>

יונתן מנדל, "השפה הערבית", *מפתח – כתב-עת לקסיקלי למחשבה פוליטית* 9 (2015), עמ' 31-52.

יהודה שנהב, מייסלון דלאשה, רמי אבנימלך, נסים מזרחי, יונתן מנדל, "ידיעת ערבית בקרב יהודים בישראל", (ירושלים: מכון ון ליר בירושלים, 2015)

יונתן מנדל, דפנה יצחקי ומיטל פינטו, "רשמית שאינה מוכרת: על מעמדה המעורער של השפה הערבית בישראל והצורך לתקנו", *גילוי דעת* 10 (סתיו 2016), עמ' 17-45.

יונתן מנדל, "הערבית בישראל: שפת החיבור וההפרדה", *הפורום לחשיבה איזורית*, 1.2.2015 : <http://www.regthink.org/articles/%D7%94%D7%A2%D7%A8%D7%91%D7%99%D7%AA-%D7%91%D7%99%D7%A9%D7%A8%D7%90%D7%9C-%D7%A9%D7%A4%D7%AA-%D7%94%D7%97%D7%99%D7%91%D7%95%D7%A8-%D7%95%D7%94%D7%94%D7%A4%D7%A8%D7%93%D7%94>

- א. סקירה היסטורית: ערבית ויהודים מהתקופה הקדם-אסלאמית ועד להקמת מדינת ישראל במזרח התיכון ובפלשתינה-א"י
- ב. הביטחוניזציה וההשפעה על הקשרים היהודים-ערבים: תהליך ששורשיו בשנות ה-30 של המאה ה-20
- ג. מעמדה הרשמי של הערבית בישראל וניסיונות לבטלה (לרבות נימוקים שלא לבטלה)
- ד. כישורי ערבית בישראל, יחס לשפה והאשכנזיזציה והלטיניזציה של השפה כגורמים שהדירו את המזרחים מתוכה

א. סקירה היסטורית: ערבית ויהודים מהתקופה הקדם-אסלאמית ועד להקמת מדינת ישראל במזרח התיכון ובפלשתינה-א"י

לאורך אלפי שנים היה העולם היהודי מרוכז בחלקים שונים של המזרח התיכון. בתקופה הקדם-אסלאמית דברו הקהילות היהודיות את שפת האימפריה או השלטון – בראש ובראשונה יוונית, ארמית ופרסית. העברית הייתה נפוצה גם היא באותם זמנים, אם כי, ככלל, לא הייתה שפת אם או שפת רוב ולא דוברת בקרב הקהילה. המצב השתנה בנוגע לערבית, בהדרגה, בעקבות הכיבושים הערביים במאה השביעית והשמינית, אז הפכו הקהילות היהודיות נתונות יותר ויותר תחת שלטון אסלאמי-ערבי. כתוצאה מכך, היהודים באזור עברו תהליך הדרגתי של ערביזציה ואימצו את השפה הערבית ואת התרבות הערבית.¹

אף שהוטלו עליהם מגבלות מסוימות נהנו היהודים מפריחה בתקופה זו. לטענת חוקרים רבים, מן המאה התשיעית ואילך "חלק הארי מן היהודים חיו ושגשגו בסביבה המוסלמית-ערבית, בספרד, בצפון אפריקה או במזרח התיכון" (Maalouf 2003, 30–31). תקופה זו נחשבת לתקופה ייחודית שבה כוננו יחסים כמעט הרמוניים בין יהודים ומוסלמים. שלמה דב גויטיין, מגדולי חוקרי ההיסטוריה של המזרח התיכון בימי הביניים בכלל ושל יחסי יהודים-ערבים בפרט, טוען כי זו הייתה תקופת השיא ביחסים שבין יהודים וערבים. לדבריו, "היהדות לא נהנתה מעולם מסימביוזה כה קרובה ומפרה מזו שעם האוכלוסייה הערבית-אסלאמית של ימי הביניים" (Goitein 1955, 130). ברנרד לואיס היה שותף לדעה זו והאמין כי הסימביוזה הלשונית והתרבותית היהודית-מוסלמית בכל הנוגע לשפה הערבית "יצרה משהו שהיה מעבר לתרבות יהודית בערבית בלבד. זאת הייתה תרבות ערבית-יהודית, ואפשר אף שיאמרו תרבות אסלאמית-יהודית" (לואיס 1996, 73).

אנדלוסיה (ספרד המוסלמית) היא דוגמה טובה לפריחה שאפיינה את חיי היהודים לאורך תקופה זו. במאה העשירית והאחת-עשרה שגשגה הקהילה היהודית בספרד ונהנתה מרווחה כלכלית ומפריחה תרבותית. בתקופה חשובה זו בספרד, **תור הזהב של המחשבה היהודית והיצירה הספרותית והדתית**, הייתה הערבית שפת הביטוי הראשית בקרב היהודים, בעיקר מבחינת תרבות ויצירה ותקשורת. בתקופה זו פעלו כמה מן

¹ העברית המשיכה להיות נוכחת אם כי כשפה בהקשרים ליטורגיים (בעיקר בפיוט ובתפילה) ולא כשפת דיבור יומיומי.

הדמויות ההיסטוריות החשובות ביותר בשדה המחשבה היהודית, ובהן הפילוסוף והרופא היהודי אֶבּוּ עֶמְרָאן מוֹסָא אֶבּוּ עוֹבָדְיָאֵלֶּה אֶבּוּ מְיָמוֹן אֶלְקוֹרְטוֹבִי (הרמב"ם); הוגה הדעות, פרשן המקרא, הבלשן והמילונאי הפורה סְעִיד אֶבּוּ יוֹסֵף אֶלְפִיּוֹמִי (רבי סעדיה גאון); בעלי המסורה הראשונים כגון אבּוּ סְעִיד אֶהְרוֹן בן משה בן אשר; אבות הבלשנות והדקדוק העברי כגון אבּוּ אֶל-פֶּרְגִי הָאֶרּוֹן אֶבּוּ אֶל-פֶּרְגִי (אהרון בן ישועה), אֶבּוּ זֶפְרַיָא יִחְיָא אֶבּוּ דָּאוּד (ר' יהודה חיגי') ואבּוּ אֶלְגִּלִּיד מְרַנָּאן אֶבּוּ גִינָאח (יונה אבן גינאח) ששאלו מהדקדוק העברי ויצרו את הדקדוק העברי; משוררים כגון אבּוּ אֵיּוֹב סְלִימָאן אֶבּוּ יִחְיָא אֶבּוּ גִיבִירוּל (שלמה אבן גבירול); אבּוּ אֶלְחָסָן יְהוּדִי בן סמואל אֶלְלָאוֹי (ר' יהודה הלוי); ומלומדים כגון אֶבּוּ אֶבְרָהִים אֶסְמָאֵיל אֶבּוּ יוֹסֵף אֶבּוּ אֶלְנְעִרִיָּלָה (ר' שמואל הנגיד). אלה פעלו ויצרו בעיקר בבגדאד, צפון אפריקה ואנדלוסיה, שם היו מוכרים בעיקר בשמותיהם הערביים.

בתוך אלפי יצירותיהם של חכמים ומלומדים יהודים בני תקופה זו הייתה הערבית, ללא כל צל של

ספק, השפה הדומיננטית. חלק מן החיבורים היהודיים נכתבו בערבית באותיות ערביות, חלקם נכתבו בערבית באותיות עבריות, ואחרים בעברית באותיות ערביות. בתקופה זו נכתבו בערבית אחדים מהחיבורים היהודיים המשפיעים ביותר, ובהם ספרי הגות ופירושי המקרא הרבים של ר' סעדיה גאון, יעקב הקרקסאני, יפת בן עלי; דְּלָאֵלֶּת אֶלְחָאִירִין (מורה נבוכים), פְּתָאב אֶלְחָגִ'ה וְאֶלְדִּלִּיל פִּי אֶלְדִּין אֶלְדִּ'לִּיל (המכונה בעברית "ספר הכוזרי"), יִנְבוּע אֶלְחִיָּאֵת (מקור חיים) ופְּתָאב אֶלְדִּרִר (ספר פניני המוסרים ושבחי הקהלים). ליצירות אלו הייתה השפעה עמוקה על המחשבה היהודית לאורך הדורות והן נותרו בלב המסורת הדתית היהודית עד ימינו. כך גם לגבי ספרי הדקדוק: פְּתָאב אֶלְתִּנְקִיט (ספר הניקוד), פְּתָאב אֶלְאֶפְעָל דְּיָאֵת חְרוּף אֶלְלִין (ספר אותיות הנוח והמשך), פְּתָאב אֶלְנֶתֶף (ספר הליקוטים) של ר' יהודה חיגי'; וכן חיבורים רבים, דוגמת אלו של דָּאוּד בן אֶבְרָהִים אֶלְפָּאֵסִי; יהודה אֶבּוּ קְרִיֶשׁ ועוד רבים אחרים שהתבססו על מדעי הלשון והדקדוק הערביים על מנת ליצור מדעי לשון ודקדוק עברי.

במהלך תקופה זו החלו יצירות ספרות יהודיות להיכתב ולהיקרא יותר ויותר בערבית-יהודית, כלומר ערבית הכתובה באותיות עבריות. סוג זה של ערבית, שרווח בקרב הקהילה היהודית, כלל לעיתים קרובות סימנים דיאקריטיים מן האלפבית הערבי. יש לציין כי ערבית-יהודית זו היא חלק בלתי נפרד מהשפה הערבית, וצריכה להילמד ולהיחשב כחלק ממנה. ככלל, ובהסתמך על מחקרים של חוקרים רבים, ביניהם פרופ' יהושע בלאו (1995; 2006), פרופ' אהרון דותן (1997), פרופ' יוסף טובי (2000; 2014), פרופ' יאסיר סולימאן (2011) ופרופ' אלה שוחט (2017), הערבית-היהודית הינה מְשֻׁלָּב של השפה הערבית. כמו כן יצוין כי השפה הערבית-יהודית המשיכה להיות בשימוש כשפת דיבור וכשפת יצירה עד שנות ה-50 של המאה ה-20 וממשיכה עד ימינו בעיקר בקרב יהודים החיים בתימן, כמו גם בתוניס ובמרוקו.² לפיכך, יש לראות את ההתייחסות אליה כ"שפה נפרדת" כזו שמבקשת לכפות את המציאות הנוכחית – היינו מציאות של הפרדה בין יהודים לערבים ומשחק סכום אפס בין שפתם של היהודים לשפתם של הערבים – על מציאות העבר, ובמיוחד בנוגע לקהילות שהיו חלק בלתי נפרד מהתרבות הערבית, ובין היתר דיברו ערבית ומשלבים שונים שלה. חשוב לציין כי הערבית הייתה אז

² להמחשה, ראו את רשימה של מאות היצירות היהודיות שנכתבו בערבית-יהודית, כולל ספרי מופת מרכזיים ביותר במדף הספרים היהודי (הרשימה הביבליוגרפית של חיבורים בערבית-יהודית, אתר פרידברג לחקר הגניזה, <http://biblia.genizah.org>). הרשימה כוללת רק יצירות שנערכו ופורסמו כספרים במאתיים השנים האחרונות, ואילו החלק הגדול ביותר של יצירות אלה עדיין בכתב-יד מחכים לחוקרים להוציאם לאור.

הלשון היהודית הנפוצה ביותר בקרב הקהילות היהודיות, וכאשר בוחנים מקורות דתיים ששימשו במאה ה-12, למשל, מוצאים כי רוב הספרות היהודית – כמעט 90% מן המקורות – נכתב בערבית.³

חשיבותה של תקופה זו בכל הנוגע ליהודים ולערבית נובעת מן העובדה שהקהילה היהודית דוברת הערבית – בספרד המוסלמית, בצפון אפריקה ובמזרח התיכון – הייתה הקהילה היהודית הגדולה, הפעילה והמשפיעה ביותר באותם ימים. אחוז היהודים שחיו במרחב התרבות הערבית-מוסלמית עד גירוש ספרד היה יותר מ-80% מיהודי העולם, ורק באמצע המאה ה-17, אחוז יהודי אירופה השתווה לזה של יהודי ארצות המזרח התיכון. הערבית מילאה תפקיד מרכזי ברנסנס היהודי; היא הייתה שפת היומיום ושימשה ככלי ביטוי בידי היהודים ביצירה הרוחנית, הספרותית והדתית. לואיס מדגיש נקודה זו בהשוואתו בין קהילות יהודיות שחיו בימי הביניים תחת שלטון מוסלמי ובין אלו שחיו תחת שלטון נוצרי. הוא מצייין כי אותם "יהודים שחיו בארצות נוצריות, כלומר באירופה, היו מיעוט, ומיעוט חסר חשיבות יחסית. כל מה שהיה יצירתי ומשמעותי בחיי היהודים, פרט לדברים מעטים יוצאים מן הכלל, התרחש בארצות האסלאם" (לואיס 1996, 64). הפריחה שממנה נהנו היהודים בני תקופה זו קשורה ישירות לאינטראקציה היומיומית שלהם עם הקהילות המוסלמיות ולשימוש דרך קבע בשפה הערבית.⁴

גם בתקופה המודרנית, הערבית הוסיפה להיות שפת יצירה ושפת יום-יום מרכזית עבור יהודים שחיו במזרח התיכון, וכמובן שבארץ ישראל גם כן. יהודים – ספרדים ואשכנזים כאחד – ידעו ערבית, מי כשפה ראשונה, מי כשפה שניה, ומי כשפה בסיסית, מי דרך לימוד בבית ספר או בתלמוד תורה⁵ ומי דרך רכישה טבעית של השפה כאינדיבידואלים וקהילות המשתייכים למרחב. במילים אחרות, הערבית הייתה חלק מהרפרטואר הלשוני של יהודים שחיו בארץ, והיא הייתה שפת גשר וקשר בין היהודים עצמם, ובינם ובין הקהילות המוסלמיות והנוצריות הערביות שחיו בארץ ובאזור. במהלך המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ולתוך המאה העשרים, יותר ויותר יהודים החזיקו במשרות רשמיות במנהל האימפריאלי העות'מאני, ואלה מהם שהשתייכו לפרובינציות הערביות של האימפריה (לרבות אלה שכללו את ארץ-ישראל) השתמשו בערבית ובתורכית-העות'מאנית (הכתובה באותיות ערביות) כשפות תקשורת מרכזיות. כמו כן, מלומדים יהודים רבים השתתפו באופן פעיל בתנועת ההתחדשות הערבית (הידועה בשם "נהדה") בתקופה זו, שבמרכזה עמד מפעל "חידוש" השפה הערבית והתרבות הערבית. במסגרת זו, עסקו מלומדים יהודים בתרגום כתבי קודש וטקסטים יהודיים לשפה הערבית (כדוגמת התלמוד והגדות של פסח) ובפירוש וחידוש יצירות ספרותיות ופילוסופיות ערביות קאנוניות. חשוב לציין כי השימוש ביצירה הערבית של התקופה לא היה נחלתן של משפחות האליטה

³ הערבית נותרה השפה השלטת בפיוט, שירה והליטורגיה היהודית, אך לא למרבית הטקסטים ההגותיים – בעיקר חיבורים פילוסופיים ודתיים ופירושי התורה. כמו כן, חשוב גם להבחין בין המתרחש אצל היהודים באירופה ובין המתרחש אצל היהודים במזרח התיכון: אצל יהודי אירופה רוב הטקסטים בערבית תורגמו לעברית מאמצע המאה ה-12 ואילך, ואילו יהודי המזרח המשיכו לקרוא ולכתוב בערבית עד שלהי המחצית הראשונה של המאה ה-20. לקריאה נוספת ראו Steinschneider 2008.

⁴ האופן שבו ישראל של ימינו מתייחסת לערבית עומד בניגוד מוחלט לכך והיה בלתי אפשרי ובלתי נתפס בתקופות קודמות. בעוד כיום קיימת הבחנה ברורה בין "הערבית" ל"קהילות היהודיות", בין "הערבית" ל"יצירה האינטלקטואלית היהודית" ובין "הקהילות היהודיות" ל"קהילות הערביות", זהות היהודית-ערבית והמקף שביניהן סימלו אז זהות אחת שלמה ולא שני הפכים מנוגדים. הערבית נקשרה בעת ובעונה אחת הן עם ענייני דיומא והן עם עבודות ספרות, מדע ופילוסופיה יהודית.

⁵ במאמרו מספר יוסף יואל ריבלין על הוראת הערבית, כי בבתי לימוד של יהודים יוצאי עדות ערביות, היה מעמדה של הערבית מקביל לזה של היידיש בקרב יוצאי עדות אשכנזיות. לדבריו, לימוד בערבית התקיים ב"בתי-לימוד של אותן העדות, ששפת הדיבור שלהן הייתה השפה הערבית: בבתי הלימוד של יהודי תימן, צפון-אפריקה "המערבים" (המוגרבים – י"מ), של יהודי סוריה, של בבל וכן של תושבי ארץ-ישראל הוותיקים, המסתרעבים (המוסתרעבון – י"מ). ב"כותאבי", (שמשמעו "החדר", או "חיידר" בעדות אשכנז – י"מ) של אלה, היו מלמדים את התורה בתרגום בעל-פה לשפה הערבית – לפי הלהגים שבהם דיברו, ממש כשם שהאשכנזים ב"חדר" תרגמו לתלמידים ב"אידיש" ללהגיה השונים, והספרדים – ללאדינו....". בתוך: יוסף יואל ריבלין, "הוראת השפה הערבית בבתי-הספר היהודיים של בארץ ישראל", בתוך: שדה אילן ב' – ספר זיכרון לאריה אילן (ירושלים: דעת, 1967).

בלבד; יצירות רבות שימשו לצורך הוראת הערבית "המתחדשת" בקהילות היהודיות, כדוגמת תרגום התנ"ך לערבית על-ידי בוטרוס אל-בסתאני, מהדמויות המובילות של תנועת "הנהדה".

למעשה, כה דומיננטית הייתה הערבית, שהיא השפיעה לא רק על אורחות חייהם של היהודים הספרדים והמזרחים שחיו בארץ, אלא גם על קהילת האשכנזים, שהיוותה מיעוט. הקהילה האשכנזית אמנם דחתה את לימוד הערבית כ"מקצוע חול", אולם בהדרגה החלו גם חבריה להכיר בנחיצות של ידיעת השפה. הואיל ובמאה ה-18 וה-19 היו האשכנזים כאחוז אחד בלבד מכלל האוכלוסייה ומספרם היה קטן גם יחסית לקהילה הספרדית, היה זה כמעט בלתי אפשרי עבור חברי הקהילה להבדיל את עצמם באופן מוחלט משאר האוכלוסייה. הם נאלצו לתקשר בערבית עם הרוב הסובב אותם, ואף על פי שהידיש נותרה שפתם העיקרית, החלו האשכנזים ללמוד ערבית "לצרכים בין-קהילתיים" (Spolsky 1999, 165). היחסים בין היידיש – השפה הראשונה של רוב בני הקהילה האשכנזית – ובין הערבית לא זכו למחקר רב, אולם הם מתוארים במחקר פורץ דרך של מרדכי קוסובר **יסודות ערביים ביידיש הפלסטינית** (Arabic Elements in Palestinian Yiddish) (Kosover 1966). קוסובר הצביע על עלייה הדרגתית בכניסתן של מילים ערביות ליידיש הפלסטינית במאה ה-17, ה-18 וה-19. לדידו, תהליך זה החל בראשית המאה ה-17 כאשר ראשי הקהילה האשכנזית הבינו שחוסר השליטה בערבית מנע מהם להשתלב במקצועות רבים. וכך, מהמחצית השנייה של המאה ה-19, הערבית הפכה רווחת יותר ויותר בקרב היהודים האשכנזים. כך לדוגמה, אברהם פרומקין, שנולד בירושלים ב-1873, שחזר ביומניו את הסביבה הרב-שפתית שגדל בה, ובפרט הזכיר את שליטתו בערבית. לדבריו, "דברתי [ערבית] באופן שוטף למדי עוד בהיותי ילד. רכשתי את השפה ללא כל מאמץ [...] היו אלו זמנים אחרים. איש כלל לא ידע עדיין על בעיה יהודית-ערבית" (Kosover, 114).

קוסובר תיאר בספרו את היחסים בין הערבית והיידיש בקרב יהודים אשכנזים והצביע על חדירתן של מילים ערביות ליידיש בארץ באותה תקופה. בין היתר הוא הציג דוגמאות שונות מעולם המזון, ובהן המילים בעלות הניגון היידי פוסלח (שם, 253) – קישואים (מן המילה הערבית כוסא, בצירוף מוספית ההקטנה "עך" המקובלת ביידיש בצורת רבים) וּפְּתֵלָה (שם, 246), שמשמעה כדורי בשר (מלשון פּוּפְּתָה בערבית). הוא ציין גם את המילה הערבית-יידית פּוּיִס (שם, 122) שניגונה יידי אך היא מבוססת על המילה פּוּיִס בערבית המדוברת, שפירושה "טוב", "בסדר"; ואת הביטוי "אללה כרים, גוט וועט העלפן" ("אלוהים גדול, שאלוהים יעזור") המערבב ערבית ויידיש (שם, 144). כל אלה מעידים על קרבה, היכרות ואף סימביוזה בין הקהילות דוברות היידיש והערבית בתקופה שהחלה לצבור תאוצה בתחילת המאה ה-19 ושהגיעה אל שיאה בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20.

הרקע הסוציו-לינגוויסטי הזה מסייע בידנו להבין את המצב ששרר בארץ בסוף המאה ה-19 ותחילת המאה ה-20, בעיקר בקרב הקהילה הספרדית, אך – כדי להוכיח דרך "היוצא מן הכלל" דווקא את הכלל – גם בקרב הקהילה האשכנזית. מאז החל הסכסוך להתלהט בארץ, ובעיקר בעקבות ההתרחקות הגיאוגרפית, החברתית, הכלכלית והפוליטית של שנות ה-20, בעיקר אחרי אירועי 1929, וביתר שאת בעקבות המרד הערבי של השנים 1936--1939, צצו ועלו יותר ויותר פרויקטים שקשרו בין ידיעת ערבית ובין צרכים פוליטיים וביטחוניים. זהו עיקר מחקרי (מנדל 2013, 2014, 2015, 2016) שמעיד שמשנות ה-40 ואילך השתנה לחלוטין היחס שבין דוברי השפה הערבית – היהודים ממוצאיהם השונים והערבים – והמוטיבציות שלהם. **משפה שנדרשה כדי לחיות בארץ, להכיר את השכן, ליצור ולנוע בה, היא נקשרה יותר ויותר לפרויקטים בעלי אופי**

לאומי-יהודי בבחינת "דע את האויב". בתקופה זו הפסיקה הערבית להיות שפה מחברת והחלה יותר ויותר להילמד ולהיתפס כשפה מפרידה.

ב. הביטחוניזציה וההשפעה על הקשרים היהודים-ערבים: תהליך ששורשיו בשנות ה-30 של המאה ה-

20

טענת הביטחוניזציה של הערבית קשורה בהפרדה וגם בהפשטה של השפה מחיי התרבות של הארץ בכלל, ומהזהות היהודית בפרט. היא נובעת ממחקר של חומרים ארכיוניים המלמדים כי לאחר המרד הערבי, וככל שעלה מפלס האלימות בארץ, לימודי הערבית – והאופן שבו נתפסה הערבית בתנועה הציונית ובמערכת החינוך – אכן הלכו ולבשו אופי פוליטי וביטחוני. גיל אייל, שחקר נושא אחר, את חוויית "המזרח המקומי" בציונות, מאמין גם הוא כי המרד הערבי סימן קו פרשת מים בהיסטוריה האזורית. לדבריו, "אין כל ספק כי במרוצת השנים, ובמיוחד לאחר 1936, ככל שהתעצם העימות עם הפלסטינים, וככל שהתפתחו המוסדות הבדלניים של תנועת העבודה, כן גבר הדגש על הערך השלילי של הדימוי [המזרחי – י"מ]... על הסכנות הטמונות במזרח ועל הצורך להתרחק ממנו" (אייל 2005, 42).

בסוף שנות ה-30 ולאורך שנות ה-40 צצו פרויקטים אשר לראשונה בתולדות היישוב היהודי קשרו בין הוראת ערבית לצרכים ביטחוניים פר אקסלנס. המחלקה המדינית של ההנהלה הציונית הייתה אחד מהגורמים שהחלו אז לקדם פעילויות ופרויקטים בעלי אוריינטציה פוליטית-ביטחונית. אותם פרויקטים הובילו את ידיעת הערבית לכיוון חדש – שכלל תעמולה, מעקב, פרויקטים פוליטיים וביטחוניים ולוחמה פסיכולוגית. פרויקטים בתחום הערבית שהשיקה בתקופה זו המחלקה המדינית כללו בין השאר הפצה סמויה וגלויה של מידע ציוני בערבית. כדי לתת במה ל"כוח העולה" של הציונות ולהשיגה בארץ הוקמו שתי סוכנויות-ידיעות שפעלו בערבית: The Arabic Palcor, שפעלה ביפו, ו-Agence d'Orient, שפעלה בחשאי מקהיר.⁶ פרויקטים אחרים התמקדו בלימודי הערבית ונשאו משמעויות פוליטיות וביטחוניות ברורות – למשל "לימוד ערבית בנקודות",⁷ מיזם שבו נשלחו מורים לערבית אל יישובי הספר היהודיים כדי ללמד שם את התושבים ערבית במטרה להקל על המתחים עם הפלסטינים המקומיים ולהבטיח את המשך האחיזה בקרקע. פרויקט אחר, "הקורס להכשרת מוכתרים" (ידוע גם כ"הקורס להכשרת מוח'תארים יהודים"), נשא אופי מודיעיני ברור (יערי 2006), ובין היתר כל היישובים היהודים שהוקמו בסמוך ליישובים ערביים היו צריכים להכשיר "מוכתאר" מטעמם, שמטרתו ניהול חיכוכים מול השכנים, הבטחת המשך המפעל הציוני וההתבססות בקרקע, ואיסוף מידע וקשרים. ה"וועדות לשיפור יחסי שכנים" היה מיזם במימון הש"י (שירות הידיעות של ארגון ההגנה), שנועד למנוע "חיכוכים מיותרים" באזורי סכסוך חמים ולמזער את מספר הקורבנות היהודים (אייל 1993, 49). הש"י, שהוקם בשנת 1941, היה אחד היוזמים של פרויקטים הקשורים בערבית אשר נשאו משמעויות ביטחוניות ישירות. מיזמים נוספים של ההגנה היו יחידת השפ"ן (שירות פענוח נסתרות), שלימים הפכה ליחידת 8200, ויחידת המסתערבים של הפלמ"ח, שהוקמה בשנת 1943 (Mendel 2013b).

⁶ לפי משה שרת, The Arabic Palcor היה "ביולטיין יומי בערבית המוציאה המחלקה המדינית [...] זהו מכשיר הפועל בגלוי כמשיר של הבנין היהודי, הוא מדגיש עובדות אלו, הוא מדגיש את עובדת יצירת הכוח היהודי, פיתוח הכוח היהודי". על Agence d'Orient אומר שרת כי "הקימונו מכשיר של פריסום [פרסום] במצרים [...] היוצא גם בצרפתית לפרסום עובדות של גידול כוחנו בארץ ישראל" (הרצאתו של משה שרת "מבוא לשאלה הערבית", 6.5.1940, הארכיון הציוני המרכזי, S25/22201).

⁷ לפירוט ראו "סיכום פעולותיה של המחלקה המדינית בשטח הערבי בשנות המלחמה", 6.6.1945, הארכיון הציוני המרכזי, S25/22170.

האגף הערבי, אשר היה כאמור חלק מן המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, היה הגוף האמון על ענייני ערבים ומודיעין בסוכנות והקדים את פעילותו של הש"י (Ozacky-Lazar and Kabaha 2002, 49). גוף זה, שבשורותיו פעלו אישים המעורים בנושאי ביטחון וערבים, היה הגוף העיקרי שהקציב כספים עבור ספרי לימוד ומורים לערבית, ועובדה זו חשובה להבנתנו את האופן שבו עוצבו לימודי הערבית בבתי הספר היהודיים, את יחסי הכוח שעיצבו את השדה הזה ואת המחלקות שהשתתפו בגיבושו, בפומבי ומאחורי הקלעים. היא גם מעידה על התגבשות תפיסתם של לימודי הערבית בעיני הממסד: במקום שייתפסו בראש ובראשונה כמקצוע חינוכי הנלמד בבית הספר למטרות אינטגרטיביות, למען חיים משותפים עם השכן הערבי, הם נתפסו בהדרגה, בתהליך שהואף בשנות הארבעים, כאינטרס פוליטי וביטחוני של התנועה הציונית הלאומית.

"הרישיון הביטחוני" היה במקרים רבים היחיד ששימר את הערבית. אולם עבור רוב היהודים המזרחים, בעיקר אלו שלא עסקו ב"משימות ערביות", הדגשת החלק הערבי שבזהותם היהודית – על הקשריו החדשים בישראל כנחות, כאויב, כזר, כגיס חמישי, כעוין – לא היה רצוי, בלשון המעטה. רוב היהודים-המזרחים, בעיקר בקרב הדור השני, לא רק שלא התגאו בערביות הזאת ובשפה הערבית אלא ביקשו להתרחק מהן עד כמה שניתן. וכך, בפעולת מלקחיים – מלמעלה ומלמטה – הושכחה הערבית ונשמטה מידי היהודים-הערבים: מצד אחד עשתה המדינה שימוש ביהודים שכבר היו דוברי ערבית, בעיקר ל"משימות מזרחניות", שם קוד לעבודות הקשורות לביטחון לאומי: במשרד הביטחון, בחיל המודיעין וביחידת 8200 (אשר לפי הבדיחה של ששון סומך, על כל שמונה אשכנזים שירתו בה מאתיים עיראקים), בתקשורת ובהסברה הציונית בערבית, בבתי הספר הערביים שפעלו בארץ בפיקוחו ההדוק של הממשל הצבאי, ובמגמות המזרחניות ללימודי ערבית בבית הספר העברי. מצד שני, הדור השני – ועוד יותר ממנו, הדור השלישי – בחר להתרחק מהשפה הערבית ולכרות אותה מתוכו. על הניכור של היהודים-הערבים לשפתם, בעיקר בדור השני בשנות החמישים, השישים והשבעים, נכתבו מחקרים אחדים, ובהם אלה של חזי ברוש (1991; 1993), רוברטה קריימר (1990; 1993) ויאסיר סולימאן (2006), אשר הראו כי תלמידים שהוריהם ידעו ערבית העדיפו פחות ללמוד ערבית מתלמידים שבבתיהם לא דיברו ערבית, וזאת כדי להתרחק מהדימוי השלילי והנחות של הערבית בישראל, וכדי להוכיח את "ישראליותם" שכביכול הייתה פועל יוצא של היותם לא-ערבים ולא-דוברי-ערבית. זאת ועוד, ככלל, אף שתלמידים אשכנזים ומזרחים כאחד תפסו את הערבית כ"שפה בעלת הון תרבותי נמוך" שדובריה "עוינים את היהודים", עמדותיהם של התלמידים המזרחים כלפי הערבית היו שליליות יותר מאלו של התלמידים האשכנזים. במילים אחרות, דרך אי ידיעת ערבית ודרך האיבה לשפה קרו שני תהליכים: התרחקות של היהודים המזרחים משפה זו – התרחקות שהיא מאפיין של הזהות ה"ישראלית" וה"מערבית" החדשה, שהיא הכול חוץ מערבית; ותהליך מתמשך של "אשכנזיזציה" של השפה, שראשיתו בדור הפילולוגים הגרמנים באוניברסיטה העברית, המשכו במגמות המזרחניות שקמו כולן ביישובים מבוססים – ברחביה וברמת אביב ובבית הספר הריאלי ועל הכרמל – וחלילה לא ביישובים עם רוב מזרחי שהועלה בכך לרעה, וסופו בלטיניזציה⁸ של הערבית מכאן וביחידת 8200 מאידך אחרי לכתם של היהודים הערבים אשר ידעו ערבית מהבית.

הופעתם של שיקולים ביטחוניים בשדה לימודי הערבית הייתה גם תולדה של שינויים דמוגרפיים ותהליכים סוציולוגיים שהתחוללו באותה תקופה היסטורית הרת גורל, שתחילתה בשנות ה-30 של המאה ה-20, שהתקבעה עוד יותר משנת 1948, ושהגיעה לשיאה אחרי מלחמת יום כיפור בשנת 1973. החברה היהודית

⁸ אני משתמש בתיאור זה של לטיניזציה, כפי שיוסבר בהמשך, כדרך להוראת שפה שהיא "מתה"; שפה ללא דוברים, שיש ללמוד אותה דרך עקרונות תחביר ודקדוק, ובעיקר על מנת להיות מסוגל "לפענח" טקסטים. גישה זו הובנתה על דרך הוראת הערבית במוסדות אקדמיים בגרמניה, ובישראל התווספה אליה בהמשך התפיסה של הערבית כצורך ביטחוני.

בישראל – וליתר דיוק, מקבלי ההחלטות מתוך האליטה האירופית-אשכנזית שבה – אימצה גישה אוריינטליסטית? כלפי התרבות הערבית, מדינות ערב והחברות הערביות, והחלה דוחה אלמנטים שנחשבו "ערביים מדי". במילים אחרות, הזהות היהודית-הישראלית-הלאומית שכוננה בישראל דאגה לבדל את עצמה תרבותית, באופן פעיל, מהאזור. או אז גם החל להתגבש האתוס של עם החי במזרח התיכון אבל איננו חלק מהמזרח התיכון.

כתוצאה ממגמה זו, ובניסיון להבחין את ישראל מן העולם הערבי, עברה השפה הערבית תהליך לא רשמי של הזרה ואולי אף של "אירופיזציה" במערכת החינוך הישראלית, גם בהקשר המזרחי-אשכנזי וגם בזה היהודי-ערבי. השפה הערבית והתרבות הערבית היו מותרות במדינה הצעירה כל עוד שימשו במסגרת גבולות ציוניים מוגדרים היטב ובמחוזות שבהם תרמו לצרכיה הפוליטיים והביטחוניים הדוחקים של המדינה. הערבית שהייתה קשורה לתרבות, לאמנות, לחיים האינטלקטואליים, לספרות, לזהות, להשתלבות במרחב או להבנה עמוקה יותר של אירועים פוליטיים חשובים נפלה מחוץ לגבולות השיח הפוליטי החדש שקם סביבה, ועל כן לא זכתה לטיפול או לתמיכה. גישות דומות ננקטו גם כלפי היהודים המזרחים. על מנת להיחשב "ישראלי" בעיני ההגמוניה האשכנזית ובמסגרת השיח שיצרה, נאלצו היהודים המזרחים להשאיר מאחור את ההיבטים ה"ערביים" של זהותם (ראו למשל 94, 2001, Dahan-Kalev). בניסיונם להשתלב הבלטו היהודים-הערבים, בעיקר בני הדור השני, את סממני הזהות היהודיים שלהם, הצניעו את תרבותם ואת מוצאם הערביים ואימצו אל חיקם את האידיאולוגיה הציונית, וזנחו את כל מה שנראה "ערבי מדי" – ובתוך כך גם את לימודי הערבית בבית הספר. לפיכך הסיפור הגדול יותר של השפה הערבית היה סיפור של השכחה והכחשה, נטישה ושכחה.

למעשה, באופן פרדוכסלי, טראגי והזוי למדי, המקרה המתועד היחיד שבו התנועה הציונית עודדה ושילמה ליהודים-ערבים כדי שיתמזגו במרחב, יצרכו תרבות ערבית, יאזינו למוזיקה ערבית ויתחברו עם ערבים-פלסטינים נעוץ בתחום הביטחון – בהכשרותיה ובפעולותיה של יחידת המסתערבים של הפלמ"ח (יחידת השחר שבמקור נקראה "יחידת השחורים"), שבה התחפשו יהודים-ערבים לערבים ממוצא מוסלמי או נוצרי ולקחו חלק בסרטוט מחדש של הגבולות שבין יהודים וערבים.⁹ כלומר, בפעם היחידה שהתנועה הציונית עודדה יהודים להיטמע באמת ובתמים בקרב הערבים והערביות היא שלחה אותם לשם בזהות בדויה.

כפי שיהודה שנהב (2003: 8) כתב בספרו, ההיגיון המודיעיני הזה המשיך לתת את אותותיו גם אחרי הקמת המדינה. לדבריו, "מצד אחד ביקשה המדינה לשלול מאזרחיה 'מזרחים' את ערביותם ומן הצד השני הפצירה באחדים מהם... להמשיך לחיות כערבים. המדינה העניקה להם רישיון להוסיף להתקיים כערבים". כך קרה שהערבית הלכה ונעלמה, נותרה בעיקר בהקשר ביטחוני או פוליטי, והודרה לשוליים, שם אמנם המשיכה להתקיים, אבל לא בצורה שאפשרה לה להיחגג, לשגשג ולהתפתח.

⁹ אני משתמש כאן במושגים "אוריינטליזם" ו"תפיסות אוריינטליסטיות" בהתבסס על הגדרתו של אדוארד סעיד לאוריינטליזם, "סגנון מחשבה המבוסס על הבחנה אונטולוגית ואפיסטמולוגית בין 'אוריינטי' ובין (רוב הזמן) 'אוקסידנטי'" (סעיד 2000, 2).
¹⁰ לקריאה נוספת ראו Mendel 2013b. יחידת המסתערבים של ההגנה (הידועה גם בשם "המחלקה הסורית") פעלה בשנים 1940–1943 (שם, 97). יחידת המסתערבים של הפלמ"ח (הידועה גם בשם "המחלקה הערבית" או "השחר") פעלה בשנים 1943–1950 (שם, 99).

ג. מעמדה הרשמי של הערבית בישראל וניסיונות לבטלה (לרבות נימוקים שלא לבטלה)

חשוב לציין כי הערבית הייתה לשפה רשמית בישראל, אולם לא מתוקף קבלת החלטות אקטיבית ואינקלוסיבית אלא מתוך הכרה פסיבית בסטטוס קוו. בתקופת המנדט הבריטי בפלסטין המנדטורית (פלשתינה-א"י), על פי "סימן 82 לדבר המלך במועצה על פלסטין-ארץ ישראל" (1922), הוכרו שלוש שפות רשמיות: אנגלית, ערבית ועברית. סימן 82 קבע כי "כל הפקודות, המודעות הרשמיות והטפסים הרשמיים של הממשלה וכל המודעות הרשמיות של רשויות מקומיות ועירוניות באזורים שייקבעו על-פי צו מאת הנציב העליון יפורסמו באנגלית, בערבית ובעברית" (Saban 2004, 925; וראו גם סבן ואמארה 2004).

בשנת 1948, במסגרת תהליך החקיקה המסדירה של ראשית המדינה, אימצה הרשות המחוקקת את כלל החקיקה המנדטורית שהייתה בתוקף ב-1948, למעט במקרים ספציפיים של ביטולי חקיקה. אחד מאותם ביטולים, החשוב לענייננו, הוא סעיף 15(ב) לפקודת סדרי שלטון ומשפט (1948), שקבע כי "כל הוראה בחוק הדורשת את השימוש בשפה האנגלית, בטלה" (Cooper 1989, 100). ההחלטה הישירה לבטל את השימוש באנגלית כבשפה רשמית ביטאה את ההכרעה העקיפה להותיר את מעמדה הרשמי של הערבית על כנו.

בלי קשר למעמדה המשפטי של הערבית, העברית הייתה כמובן השפה הרשמית הראשית במדינה כבר למן ההתחלה. הכרזת העצמאות, למשל, מתייחסת אל העברית בלבד, וקובעת כך: "מתוך קשר היסטורי ומסורתי זה חתרו היהודים בכל דור לשוב ולהיאחזו במולדתם העתיקה; ובדורות האחרונים שבו לארצם בהמונים, וחלוצים, מעפילים ומגנים הפריחו נשמות, החיו שפתם העברית, בנו כפרים וערים, והקימו יישוב גדל והולך" (ההדגשה שלי). זאת ועוד, לאחר הקמת המדינה ב-1948 החליט ועד הלשון העברית להקים את האקדמיה ללשון העברית, אשר קיבלה אחר כך עיגון בחוק. חוק האזרחות, תשי"ב-1952, קובע כי אדם זכאי לאזרחות ישראלית אם הוא "יודע ידיעת-מה את השפה העברית". גם בחיי היומיום זוכה העברית לעדיפות: שפת ההוראה בכל האוניברסיטאות בישראל היא עברית, ועברית היא מקצוע חובה בכל בתי הספר במדינה, יהודיים וערביים כאחד. יתרה מזו, מובן מאליו שהעברית קשורה באופן אינטגרלי בתפיסתה של ישראל כמדינה יהודית, על פי הפרשנות המודרנית של הציונות.

אך גם אם מובן – מנקודת המבט של מדינת ישראל אחרי הקמתה – שהעברית הפכה לשפה רשמית בישראל, נשאלת השאלה מדוע הערבית לא הודחה ממעמדה כשפה רשמית, כפי שאירע לאנגלית. אילן סבן מסביר כי מדינות שיש בהן שתי שפות רשמיות הן על פי רוב מדינות דו-לשוניות או מדינות לאום אזרחיות המושתתות על יסודות של רב-תרבותיות. אולם בהינתן האוריינטציה היהודית המכוונת והגלויה של מדינת ישראל, היא רחוקה ממודל המדינה הדו-לשונית כמרחק מזרח ממערב, וגם אינה מייצגת מודל מכוון של חברה רב-תרבותית. למעשה, ישראל היא מדינת לאום אתנית, ולכן צפוי היה שתעלה על נס שפה רשמית אחת בלבד. לאורך השנים ניסו חוקרים להסביר את האנומליה הזאת. אחדים, ובהם אלכסנדר יעקובסון ואמנון רובינשטיין, גרסו כי אף שמעמדה של הערבית אינו זהה לזה של העברית, העובדה כי קיבלה מעמד רשמי ב-1948 היא עדות ל"גישתה הליברלית של ישראל כלפי אזרחיה הערבים-פלסטינים". אכן, השפה הערבית נדפסת על גבי בולים ושטרות כסף, ו"אלה דברים מאוד משמעותיים מבחינת זהותו של מיעוט לאומי" (יעקובסון 2005, 21; וראו גם Yakobson and Rubinstein 2008, 150–151), על פי הגדרתם של יעקובסון ורובינשטיין. חוקרים אחרים, ביקורתיים יותר, טענו כי לשיקולים ריאלי-פוליטיים היה משקל רב בהחלטתה של ישראל. **מוחמד אמארה ועבד אלרחמן מרעי הניחו שהמדינה החדשה שמרה על מעמדה הרשמי של השפה הערבית מטעמים של מדיניות**

ציבורית; ישראל לא הייתה מעוניינת לעורר מחלוקות נוספות או להיתפס כלפי חוץ כ"הורסת תרבות". הם טענו כי גם לשיקולים פוליטיים פנימיים היה חלק בהחלטה זו: קובעי המדיניות בישראל חשו כי אם יאפשרו לערבית להתקיים, תובטח הפרדה בין היהודים והערבים במדינה (אמארה ומרעי 2004, 30). דברים דומים אמרו גם סבן ואמארה, שגרסו כי אם הייתה ישראל מבטלת את החקיקה המנדטורית בדבר הערבית, היא הייתה זוכה לביקורת קשה מצד הקהילה הבינלאומית (סבן ואמארה 2004, 892). אפשר לראות את ההיגיון שעומד מאחורי הסבר זה בקבלתה של התנועה הציונית את תוכנית החלוקה של האו"ם, שקבעה כי "שום איסור לא יוטל על השימוש החופשי של כל אזרח המדינה בכל שפה שהיא" במדינה היהודית החדשה.

סבן ואמארה טענו כי הפתרון שאימצה ישראל שיקף את "הפער בין רטוריקה ובין פרקטיקה" (שם, סבן הסביר:

במקום לנקוט מהלך בעייתי כביטול מעמדה הרשמי של הערבית, הסתפקו בריקון דה-פקטו של המעמד הרשמי כמעט מכל נפקות מעשית בהווה הישראלית [...] והסתמכות על הדומיננטיות של העברית בשוק התעסוקה הישראלי על מנת לדחוק את הערבית עוד יותר אל השוליים. כך נאלץ המיעוט הפלסטיני לאמץ את הדו-לשוניות, ובדרך זו הובטחה ההגמוניה של העברית (Saban 2004, 929).

יהיו אשר יהיו נימוקיהם של קובעי המדיניות בישראל, חוקרים רבים בחנו את הפער בין מעמדה המשפטי הרשמי של השפה הערבית ובין משניותה ונחיתותה בפועל.¹¹ לדעתי, ההווה החלקלקה הזאת של הערבית כשפה "רשמית-לא-רשמית" אפשרה למוסדות הרשמיים בישראל ולרוב היהודי שבה להמשיך ולשמר תפיסה עצמית שלפיה המדינה דוגלת בערכי הדמוקרטיה ובמסגרת זו גם דואגת למיעוטיה, וכל זאת מבלי שתצטרך להפוך באמת לחברה מכלילה ושוויונית יותר. אכן, נוכחנו לראות כי זוהי אסטרטגיה מנצחת עבור ישראל היהודית; המדינה יכולה לטעון כי הערבית היא שפה רשמית – על כל הקונוטציות הליברליות והשבחים הבינלאומיים הנלווים לכך – מבלי להיאלץ לנקוט מאמצים של ממש ולערוך ויתורים בפועל. ולראיה, הערבית היא אולי שפה רשמית על הנייר, אך היא נעדרת מהמרחב האקדמי וכן מהסקטור הציבורי או הדיפלומטי. זוהי שפה "רשמית" אולם בעיקר חשיבות הרשמיות הזו היא סימבולית. מנגד, ניתן גם לומר **שהשארית הערבית כרשמית איפשר לבחון את צעדי ישראל בבחינת "צופה פני עתיד" – האם תבחר ישראל לשמר את הערבית ולחזק את מעמדה, ובכך לאותת על רצונה להפוך למדינה שמבקשת לקדם את התרבות הערבית שבה? או שמא לרוקן את המעמד הזה עוד ואף לבטלו ובכך לאותת על הכיוון שהיא בחרה בו: קטיעת הקשר, סופית ורשמית, שבין יהודים לערבית ובין ישראל לשכניה הערבים ולשפתם הערבית.**

במאמר שכתבו יונתן מנדל, מיטל פינטו ודפנה יצחקי עולה כי **הקולות הקוראים לביטול המעמד הרשמי של הערבית בישראל או להחלשה במעמד השפה במדינה אינם חדשים**; הם מלווים את המדינה מימיה הראשונים. אולי לא באופן מפתיע, הניסיונות נעשו בדרך כלל על ידי אנשי ימין או ימין קיצוני, ורובם אגב ממוצא אשכנזי. כבר בשנת 1955 הייתה זו חברת הכנסת אסתר רזיאל-נאור מתנועת החרות שביקשה לבטל את מעמד הערבית במדינה ולהפוך את ישראל למדינה חד-לשונית, ללא ערבית בסמליה ובחוקיה. **ראש הממשלה דאז, דוד בן גוריון, התנגד בתוקף להצעה** וטען כי "זכותם של האזרחים הערבים להשתמש בשפה בכל מקום, גם בכנסת" (בנזימן ומנצור, 1992, עמ' 155). במשך השנים עלו הצעות נוספות לביטול, לשינוי או ל"עדכון" מעמדה של השפה הערבית (Merin, 1999). אלה אף כללו ניסיונות של משרד החינוך עצמו להחליש את מעמדה

¹¹ Spolsky and Shohamy 1999, 118; Pinto 2007; Uhlmann 2008

של הערבית במערכת החינוך בתואנה של חוסר פופולריות, כפי שאירע בשנת 1964 כשהוצע לבטל את בחינת הבגרות בערבית.¹²

מגמה זו של החלשה הלכה והואצה במאה הנוכחית. החל משנת 2001 החלו להופיע בתדירות גדלה והולכת הצעות לביטול או להחלשת מעמדה של השפה הערבית. ניתן לייחס זאת למצב הפוליטי וליחסים המתוחים שנוצרו בין יהודים ופלסטינים בכלל, ובין אזרחי המדינה היהודים ואזרחי המדינה הערבים בפרט, בעקבות פרוץ אינתיפאדת אל-אקצה בשנת 2000, לרבות אירועי אוקטובר 2000 בתוך תחומי ישראל. כמו כן, ניתן לקרוא מגמה זו כתגובה להחלטת בג"ץ מ-2002, בעקבות עתירתו של ארגון עדאלה לחייב שימוש בערבית בשילוט עירוני בערים מעורבות (בג"ץ עדאלה, 1999).¹³ אם כך ואם כך, בשנת 2001 עלתה לדיון בכנסת הצעת החוק של ח"כ מיכאל קליינר (האיחוד הלאומי) לבטל את מעמדה הרשמי של הערבית ולהשאיר את הערבית כשפתה הרשמית היחידה של ישראל (כנסת, 1999).¹⁴ קליינר הציג ניסיונות של ארגונים ערביים לאכוף את מעמדה הרשמי של הערבית כ"ניצול ציני של פרצה בחוק", ודרש כי הכנסת תידרש לכך ולא תותיר החלטות אלו לבית המשפט מחשש לדרישות "בדלניות נוספות של נציגי המגזר הערבי" (שם). בשנת 2005 העלה ח"כ אריה אלדד, גם הוא מהאיחוד הלאומי, הצעת חוק שקראה לביטול מעמדה של השפה הערבית בישראל. בהצעת החוק, שהונחה על שולחן הכנסת ביום לציון "יום השפה העברית", קרא אלדד לשינוי מעמד השפה הערבית, לרבות זה בנוף הלשוני, והציע שהשילוט בישראל ברוב אזורי הארץ יהיה בעברית בלבד.¹⁵

בשנים 2006-2007, על רקע פעילותה המאומצת של הכנסת ה-16 לקדם חקיקת חוקה שתכלול בין היתר את הסעיף "שפה", הובאו לפני ועדת החוקה, חוק ומשפט ארבע הצעות מפורטות, שהשתיים המרכזיות שביניהן דרשו יצירת היררכיה פורמלית בין עברית לערבית במעמדן הרשמי (Yitzhaki, 2013). עם זאת יש לציין, שאם כי הייתה כוונה ליצור מדרג בין מעמדה של העברית למעמדה של הערבית, ההצעות ביקשו להגדיר את מעמדה של השפה הערבית כגבוה יותר מזה של שפות אחרות בזירה הישראלית (רוסית, אמהרית, יידיש) וכשפה בעלת מאפיינים ייחודיים בהיותה מדוברת על ידי הערבים אזרחי ישראל, הקשורים לאיזור ושהתגוררו בארץ לפני הקמת המדינה. דיוני ועדת החוקה לא הגיעו לידי מיצוי, אך הנושא לא ירד מעל סדר היום של הכנסת, וההצעות הבאות שוב נקטו גישה שאינה מעודדת את קידום מעמד הערבית וחיזוקו, אלא את ההפך – אם ברידודו של מעמדה הרשמי למעמד פונקציונלי גרידא ואם בהעמדתה אל מול שפות אחרות בארץ, ולא אל מול העברית. כך לדוגמה, ח"כ רוברט טיבייב (קדימה) העלה ב-2009 הצעת חוק שלפיה העברית תיוותר שפה רשמית, ואילו הערבית תהיה ל"שפה רשמית משנית" לצדן של הרוסית והאנגלית (כנסת, 2009). בהמשך לכך הציע ח"כ אלדד להעניק לעברית את מעמד "שפת המדינה", ואת דוברי הערבית לזכות ב"תשומת לב מיוחדת" שתהיה בעיקרה פונקציונלית ותבטא בין היתר בהנגשת הודעות הנוגעות לאוכלוסייה הערבית (כנסת, 2009). החל משנת 2011 התחילו לנסח את ההצעות הקשורות למעמדה של הערבית באמצעות הצעות לחוקי יסוד. "הצעת חוק יסוד:

¹² ראו לדוגמה מכתב מאת הוועד הארצי של המורים לערבית בבתי הספר התיכוניים לד"ר ישראל בן זאב, המפקח על הוראת הערבית בבתי הספר (מתאריך 13.2.1964) בנושא "גזירת הביטול" (ארכיון המדינה, גל-4780/19).

¹³ הניסיון של ארגון עדאלה לקדם נוף לשוני שוויוני יותר בישראל, דרך פסיקת בג"ץ, יכול להיחשב לניסיון לשינוי מלמטה למעלה (ארגון עדאלה כארגון החברה האזרחית) או מלמעלה למטה (פסיקת בג"ץ). כך או כך, וכפי שנטען בהמשך, אנו גורסים כי פסיקה משפטית בלבד לא תועיל לקידומה של השפה הערבית, וכי בה בעת צריך לנקוט צעדים נוספים לקידום מעמדה.

¹⁴ הכנסת, 1999. הצעת חוק דברי המלך במועצה על ארץ ישראל 1922 עד 1947 (תיקון – שפה רשמית) התשנ"ט-1999 – 1999/579/פ – נספחות. הצעת ח"כ מיכאל קליינר. לקריאה נוספת ראו: מרזוק אלחלבי, "הערבית מטילה אימה ופחד", Ynet, 7.6.2008: <https://www.vnet.co.il/articles/0,7340,L-3551881,00.html>; לקריאת הצעת חוק דומה של ח"כ קליינר משנת 2001, ראו: ערוץ 7, "הצעת חוק חדשה: העברית תהיה שפה רשמית יחידה בישראל", 8.11.2001: <https://www.inn.co.il/News/News.aspx/13634>.

¹⁵ גדעון אלון, "הצעת חוק: לבטל את מעמד הערבית כשפה רשמית שניה", הארץ, 4.1.2005:

<https://news.walla.co.il/item/650325>

ישראל – מדינת הלאום של העם היהודי", שקידם ראש השב"כ לשעבר ח"כ אבי דיכטר (קדימה) בשנה זו, עוסקת במגוון זירות בעלות אופי סמלי ובהן השפות הרשמיות, ומוצע בה כי מעמדה הרשמי של הערבית ישתנה ל"מעמד מיוחד" (כנסת, 2011), שגם הוא במהותו פונקציונלי ומבטיח "נגישות לשונית לשירותי המדינה"¹⁶. בגרסתה החדשה של הצעת חוק זו, שהציעו חברי הכנסת יריב לוין (ליכוד) ואיילת שקד (הבית היהודי), ניכרת החלשה נוספת במעמד השפה הערבית: לפי הצעתם, יש לקבוע את מעמדה של השפה העברית בלבד, תוך מתן רשות למחוקק לדון בצורך להכיר במעמדן של שפות נוספות באשר הן.

בניגוד להצעות אלו להחלשת מעמדה של השפה הערבית, יש לשוב ולהזכיר את פסיקתו של השופט אהרון ברק בנוגע לעתירה לבג"ץ (4112/99 – עדאלה – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל נ"ע עיריית תל אביב). בפסיקה זו רמז ברק למעמדה של הערבית כשפה של מיעוט ילידי. כך פסק השופט ברק לגבי חשיבותה המיוחדת של הערבית: "הייחוד של השפה הערבית הוא כפול: ראשית הערבית היא שפתו של המיעוט הגדול בישראל, **החי בישראל מימים ימימה**, שפה הקשורה למאפיינים חברתיים, היסטוריים ודתיים של קבוצת המיעוט הערבית בישראל, אשר מבקשים לחיות בישראל כאזרחים נאמנים ושווי זכויות תוך כיבוד לשונם ותרבותם, הרצון להבטיח דו קיום מצדיק הכרה בשפה הערבית בשילוט העירוני. **שנית הערבית הנה שפה רשמית בישראל, רבות הן השפות שהישראלים דוברים, אך רק הערבית לצד הערבית היא השפה הרשמית במדינת ישראל.**"

כמו כן, ראוי להזכיר כי למחיקת מעמדה הרשמי של הערבית התנגדו לאורך השנים כל הגופים המקצועיים. כך לדוגמה, האגודה הישראלית לחקר שפה וחברה, האגודה המקצועית היחידה העוסקת בקשר שבין שפות לאוכלוסיות הארץ, הוציאה גילוי דעת מטעמה ובו כתבה כי חבריה "מתנגדים נחרצות לסעיף השפה, שכן לכל מחיקה של שפה עלולות להיות השלכות חמורות"¹⁷. כך גם לגבי האקדמיה ללשון ערבית בישראל, שהוקמה בתוקף חוק ממשלתי, שקבעה כי "לאור הנסיגה החדה במעמד הערבית ישנו צורך לפעול בצורה מתוכננת למען שיפור מעמדה". למעשה, באתר האקדמיה ללשון ערבית מצוין כי הסיבה שבעטיה היא הוקמה ע"י ממשלת ישראל הייתה "אי ידיעת השפה הערבית בקרב מגזרים רבים באוכלוסייה היהודית... [והעובדה כי] מעמד השפה הערבית הדרדר אפילו בין דובריה על רקע הדרתה ודחיקתה לשוליים במוסדות החינוך, באמצעי התקשורת ובמקומות הציבוריים. **לאור נסיגה חדה זו במעמדה של הערבית נוצר הצורך לפעול בצורה מתוכננת ומבוקרת למען העלאת קרנה ושיפור מעמדה.**"¹⁸

לסיום, חשוב לציין את ועדת החקירה הממשלתית היחידה שנדרשה ליחסי יהודים-ערבים בישראל, ושהתייחסה גם היא לנושא השפה. **ועדת אור, ועדת החקירה הממלכתית הרשמית בראשות השופט תיאודור אור** שמינתה ממשלת ישראל על מנת לבחון את האירועים שהובילו להרג 13 אזרחים ערבים באוקטובר 2000, בחנה את יחס המדינה לאוכלוסייה הערבית וקבעה, כי "אזרחי המדינה הערבים חיים במציאות שבה הם מופלים לרעה כערבים (ועדת אור, 2003, עמ' 33).

עוד מעניין לציין כי ועדת אור, שבחנה בין היתר צדדים שונים באפליה נגד הציבור הערבי בישראל, בחרה להתייחס בדוח שלה בצורה נקודתית לחשיבות השפה הערבית בישראל, וגם לנושא הרגיש והחשוב של

¹⁶ יצוין שהכוונה לגישה (access) ולא לנגישות (accessibility), תוכל לפרט מה ההבדל בעיניך וסימוכין מחקרי ההבדל? כלומר לנגישות לשונית של שירותי המדינה, כך שלמי שאינם דוברי עברית תהיה גישה אליהם.

¹⁷ לקראת גילוי הדעת המלא ראו כאן באתר האגודה:

http://www.languageandsociety.co.il/image/users/287377/ftp/my_files/arabic_language_2018.pdf?id=31169860

¹⁸ ראו אתר האקדמיה, כאן: <http://www.arabicac.com/pages.asp?id=8>

זכויות שפה בקרב החברה הערבית בישראל. הוועדה ציינה כי ההכרה בפועל של המדינה בשפה הערבית היא אחת הזכויות הקולקטיביות היחידות שאזרחי המדינה הערבים נהנים מהן, אולם העובדה שגם הכרה זו לא עוגנה "בהכרה עקרונית בזכאותם של הערבים לזכויות קיבוציות כבני עם שונה... מגבירה אצלם את תחושת הפגיעות והקיפוח" (שם, עמ' 4). בנוגע לחשיבות השמירה על השפה הערבית כשפה רשמית נכתב בדוח הוועדה:

"קיום יחדיו אינו מושג בנקל. הוא מציג תביעות שאינן קלות לשני הצדדים. הוא מחייב להקשיב לזולת, להבין את רגישויותיו ולכבד את זכויותיו הבסיסיות. על האזרחים הערבים לזכור, כי ישראל מהווה את התגשמות כיסופיו של העם היהודי למדינה משלו... ועל הרוב היהודי לזכור, כי המדינה אינה רק יהודית אלא גם דמוקרטית, כי – כפי שנאמר לעיל – השוויון הוא אחד הנדבכים המרכזיים במבנה החוקתי של המדינה, וכי איסור ההפליה חל על כלל אזרחיה. עליו להבין, כי האירועים שהפכו את הערבים למיעוט במדינה היו בעבורם אסון לאומי, וכי השתלבותם במדינת ישראל היתה כרוכה מצידם בקרבנות כואבים. הרוב היהודי חייב לכבד את זהותם, את תרבותם ואת שפתם של האזרחים הערבים... "

במאמר שכתבתי עם שתי עמיתותיי, חוקרת השפה ד"ר דפנה יצחקי וד"ר מיטל פינטו, התייחסנו למסקנות אלו של דו"ח ועדת החקירה הממלכתית. במאמר טענו כי "פגיעה במעמדה הרשמי של השפה הערבית תהיה בבחינת הוספת שמן למדורה, ומכל מקום לא תתרום לכיבוי הלהבות. זאת ועוד: בשל העובדה כי השפה הערבית בישראל נמצאת בנתיב החלשה מתמיד, אנו סבורים כי לא זו בלבד שהמחוקק צריך להימנע מפגיעה נוספת בה, אלא שעליו לעשות מעשה ולשפר את מעמדה באמצעות עיגון מקומה הרשמי בספר החוקים, כדי שלא יהיה מבוסס רק על תקנה מנדטורית". וכאן אביא גם את משפט הסיכום של המאמר:

שפה", קובע הבלשן ג'ושוע פישמן, איננה כלי להעברת תקשורת בלבד ואף אינה רק נשא של תוכן ושל מסר (Fishman, 1972). שפה היא עצמה התוכן והמסר. לדידנו, גם פגיעה בשפה היא מסר, ולכן כל פגיעה במעמדה הרשמי של השפה הערבית בישראל תהיה בגדר מסר ברור לבני ולבנות החברה היהודית והערבית בישראל ואף לעולם כולו: מסר בדבר קיפוח מתמשך של החברה הערבית בישראל ושל השפה והתרבות הערבית בארצנו, ואי-רצונה של ישראל לתקן מצב זה. המשך הפגיעה בערבית, ואי-חיזוקה יהיו גם ביטוי לחוסר הקוהרנטיות ולחלמאות של הממסד הישראלי, שבחר למנות ועדת חקירה ממשלתית לבחינת יחסי יהודים-ערבים בישראל (ועדת אור) שקבעה כי יש לחזק יוזמות לשיפור היחסים בין יהודים לערבים – לרבות קידומה של השפה הערבית – ומאז פעל בשיטתיות בניגוד מוחלט להמלצותיה, לרוח דבריה ולאזהרותיה.

ד. כישורי ערבית בישראל, יחס לשפה והאשכנזיזציה והלטיניזציה של השפה כגורמים שהדירו את המזרחים מתוכה

באוגוסט 1988 הוגש למשרד החינוך והתרבות דוח מחקר על הוראת השפה הערבית. המחקר נועד לבחון את עמדתם של תלמידי בתי ספר תיכוניים יהודיים ביחס ללימודי הערבית ולבדוק מדוע תלמידים בחרו ללמוד

ערבית ולהיבחן בבגרות בערבית. מהמחקר עלה קשר ברור בין לימודי הערבית למוטיבציה מודיעינית: כ-65% מבין מי שבחרו ללמוד ערבית הביעו "רצון לעסוק בצבא במקצוע הדורש ערבית"¹⁹.

ממצאים אלו תומכים במחקרים אקדמיים שבחנו היבטים שונים בהוראת הערבית בישראל. אחד המחקרים החשובים בנושא זה הוא עבודת הדוקטור של רוברטה קרמר, שנכתבה באוניברסיטת תל אביב בשנת 1990. קרמר, חוקרת שעשתה עבודה חלוצית ומופלאה בתחום ונפטרה ממחלה בדמי ימיה, הסיקה כי שיקולים אינסטרומנטליים – ובהם השירות בחיל המודיעין – היו מרכזיים במוטיבציה של תלמידים יהודים בישראל ללמוד ערבית בבית הספר, הרבה יותר מכל שיקול ומוטיבציה אינטגרטיביים ואזרחיים. קרמר טענה כי לנוכח הקשרי הסכסוך, השיקולים האינסטרומנטליים והביטחוניים-לאומיים היו השיקולים היחידים שסיפקו לתלמידים יהודים מוטיבציה אמיתית ללמוד ערבית בבית הספר (Kraemer 1990, 173–174).

יחס שלילי לשפה הערבית, ראייתה כשפת האויב ובחירה בלימודי השפה ככלי לשירות בחיל המודיעין עלו גם בהערכה שביצע מכון הסקרים "דחף" בשנת 2002. הדברים מצוינים גם בפרסומים ובדוחות הערכה שנכתבו ביוזמות קרן אברהם, אחד מארגוני החברה האזרחית הבולטים שפעלו לקידום לימוד תרבותי וחיוני של השפה הערבית (מכון דחף 2000; קומס 2013). סקר משותף של המזכירות הפדגוגית במשרד החינוך ומכון הנרייטה סאלד, שנערך בשנת 2006, העלה נתונים מובהקים שאישרו את מרכזיות השיקול הביטחוני בהחלטה על לימודי ערבית בישראל. הסקר הראה כי 62.9% מקרב התלמידים היהודים בישראל שבחרו ללמוד ערבית לבגרות הביעו רצון לשרת בחיל המודיעין וציינו כי זו המוטיבציה העיקרית ללמידת השפה. גם 72.8% מן המורים לערבית שהשתתפו בסקר האמינו שהרצון לשרת בחיל המודיעין הוא המניע המרכזי לבחירתם של תלמידיהם ללמוד ערבית. השאיפה לשרת בחיל המודיעין עמדה בעקבות בראש רשימת הסיבות ללמידת ערבית בישראל, כפי שהעידו תלמידים ומורים כאחד, בחטיבות הביניים ובבתי הספר התיכוניים. יותר מ-50% מהמורים לערבית בחטיבות הביניים ובחטיבות העליונות ציינו כי הקושי המרכזי בהוראת המקצוע הוא התדמית הנמוכה של הערבית (הים-יונס ומלכה 2006, 11, 78, 159, 185; קשתי 2006).

סקר של מכון גיאוקרטוגרפיה שפורסם ב-2007 יכול ללמד גם הוא על הדרך שבה עמדות גזעניות ומפלות מוצאות את דרכן ליחס לשפה הערבית. כך, למשל, הסקר חשף כי 31% מהמזגים (של יהודים ישראלים) העידו כי הם חשים שנאה למשמע השפה הערבית, ו-50% מהנשאלים העידו כי הם חשים פחד כשהם שומעים אדם המדבר ערבית. באותו הסקר נמצא כי כאשר נשאלו המשתתפים מה הם חשים כלפי התרבות הערבית, השיבו 37.4% מהם כי "התרבות הערבית נחותה" (נחמיאס 2007). סקר אחר שנערך במרכז לחקר החינוך לשלום באוניברסיטת חיפה בקרב 1600 תלמידי בתי ספר תיכוניים יהודים וערבים בדק את התדמית של שתי הקבוצות זו בעיני זו. הסקר העלה ש-75% מקרב המשיבים היהודים סברו כי ערבים "אינם משכילים, אינם תרבותיים ואינם נקיים" (ראב"ד 2007). אלו הן רק כמה דוגמאות להמחשה, המוכיחות כי ככלל, יחסם של היהודים בישראל כלפי הערבים שלילי. ליחס זה השפעה מכרעת על האופן שבו החברה הישראלית תופסת את אזרחיה הערבים ואת השפה הערבית, כאחר וכאויב, והכי רחוק שאפשר מהאפשרות שיהיה חלק מהזהות העצמית והתרבותית היהודית.

מוחמד אמארה, אחד החוקרים הפלסטיניים היחידים שעסקו במקומה של הערבית הן בחברה הערבית והן בחברה היהודית, עמד בכמה מאמרים על הקשרים חברתיים ופוליטיים של השפה הערבית בישראל. גם הוא

¹⁹ שמואל שי, תמר צמח וחביבה בר, "הוראת השפה הערבית בבתי ספר עבריים" (דוח למשרד החינוך והתרבות), 8.2008, פר-10/4461.

הצביע על האופן שבו חולש הצבא על לימודי הערבית בישראל מבחינת מוטיבציה, שיח, אסוציאציות והקשרים, וגם מבחינות ישירות יותר. לטענתו, הערבית נלמדת בבתי הספר היהודיים בישראל כשפה ביטחונית ויש צורך באזרוח שלה – מונח שאמארה טבע; יש לאזרח את ההקשרים הסוציו-לינגוויסטיים של הוראת הערבית בישראל ולקדם תרבות אזרחית סביב הוראת השפה.²⁰

באותו העניין ראוי לצטט את ראובן שניר, לשעבר דיקן הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטת חיפה וראש החוג לשפה ולספרות ערבית, המחזיק בתואר פרופסור מן המניין לספרות ערבית מודרנית. לדבריו, המדינה הייתה זו שבחרה להרחיק את הערבית מהציבור היהודי, ומהתפקיד שלה כגשר בין-תרבותי, ובמקום זאת להעדיף את האינטרס הביטחוני שגרם לניתוק שבין יהודים לערבים ובין יהודים לערבית. לדבריו: "אין הוכחה טובה יותר למגמה זו [של הקשר בין לימודי הערבית והמודיעין הצבאי] בחברה הישראלית **מאשר הפער הכמותי והאיכותי בין המשאבים המושקעים במסגרות הביטחוניות כדי לדעת את האויב, לבין המשאבים המנותבים לפעילות שנועדו לעודד את הכרת התרבות הערבית בקרב האזרחים היהודים. רק מי שמכיר מקרוב את שתי המערכות, ולו במקצת, יודע כמה עצום פער זה** (שניר 2005, 15).

נדמה שהסקר המטריד ביותר הוא זה העדכני ביותר – דוח מחקר שפורסם בשנת 2015 ע"י אוניברסיטת תל אביב ומכון ון ליר (שנהב ואחרים 2015). הדוח בחן את ידיעת הערבית ועמדות כלפי הערבית בקרב יהודים בישראל והיה הראשון שהצביע על הצניחה התלולה בידיעת ערבית. הסקר הראה פער בין ההערכה הכללית של הנשאלים לגבי הידע האקטיבי שלהם בערבית ובין מיומנויות ספציפיות, דבר שנבע ללא ספק מהערכת יתר של המרואיינים לגבי עצמם. וכך, אף ש-9.8% מהנשאלים דירגו את רמת הידע הכללית שלהם בערבית כגבוהה עד גבוהה מאוד ו-10% טענו כי הם יכולים לדבר בערבית, **בפועל רק 6.8% יכלו לזהות את האותיות בערבית, רק 2.6% יכלו לקרוא מאמר קצר בעיתון בערבית, רק 1.4% העידו כי הם מסוגלים לכתוב אימייל או מכתב קצר בערבית, ופחות מ-0.4% אחד העידו כי הם יכולים לקרוא ספר בערבית**. הנתונים הללו כוללים מדגם מייצג של כל אוכלוסיית ישראל, כולל יהודים יוצאי מדינות ערב שערבית היא שפתם הראשונה או השנייה; כשנבחנו התוצאות בניכוי יהודים יוצאי מדינות ערב, המצב היה גרוע עוד יותר וכלל לדוגמה רק 1.1% שהעידו כי הם יכולים "לנהל שיחה", ובאופן סטטיסטי כמעט אפס אחוז היכולים להתמודד עם טקסט קצר, קל וחומר מורכב, בערבית.

נתונים נמוכים אלו עלו גם בדוח של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שנערך בשנת 2011, שבו 2.3% מקרב היהודים בישראל העידו כי יש להם ידע בערבית ברמה טובה ויותר בדיבור בשפה הערבית; 0.6% בקריאה בערבית; 0.6% בכתבה בערבית; ו-2.4% בהבנה בערבית (הלמ"ס 2013).²¹ כשנשאלו הנסקרים במחקר על עמדותיהם כלפי השפה הערבית בישראל, החשיבות הביטחונית של השפה הייתה מוטיב מרכזי בקרב יהודים. עם זאת, חשוב לציין כי חלק נכבד מן הנשאלים (57.8%) סברו כי "ידיעת השפה הערבית חשובה מאוד לחיים בישראל", יותר ממחצית (52.6%) השיבו כי "ערבית צריכה להיות שפה רשמית של מדינת ישראל", כמעט שני-שלישים (60.2%) גרסו כי "צריך ללמד את השפה הערבית בבתי הספר היהודיים", ויותר מחצי (55.8%) גרסו כי "השפה הערבית חשובה מאוד להשתלבות ישראל במזרח התיכון". לצד זה כאמור, וזהו הפרדוקס הגדול של הערבית בישראל, כמעט שני-שלישים של המשיבים (65.4%) טען כי הסיבה לחשיבות לימוד הערבית הוא בבחינת "דע את האויב" (חשיבות ביטחונית). המרואיינים התבקשו

²⁰ ראו אמארה 2008; 2010; 2013; 2017; אמארה ואחרים 2016, 9; 153–154; Amara 2018.
²¹ הנתונים המקוריים של הלשכה מתבססים על 7,064 מרואיינים שכללו יהודים וערבים, אבל הנתונים המובאים כאן כוללים רק 5,643 מרואיינים, שהוא המספר הכולל בניכוי מרואיינים שאינם יהודים. (שנהב ואחרים 2015, 24).

להעיד עד כמה הם מסכימים עם היגדים בדבר היותה של הערבית שפה רשמית בישראל, חשיבות הוראתה בבתי הספר, חשיבות הערבית כשפת מורשת, חשיבותה לחיים בישראל, חשיבותו של חינוך דו-לשוני בישראל, חשיבות הערבית להשתלבות באזור, חשיבותה ממניעי "דע את האויב", ועוד. הנתונים בקטגוריה זו היו מעניינים, שכן, כפי שצוין קודם, אף שמרואיינים רבים טענו כי השפה הערבית חשובה לחיים בישראל (57.8%), וסברו כי יש ללמדה מכיתה א (38%) וחשוב ללמוד אותה כדי להשתלב באזור (55.8%), המכנה המשותף הרחב ביותר היה ההסכמה על חשיבותה הביטחונית של הערבית (חשוב לדעת ערבית בבחינת "דע את האויב"), שעמדה על 65.4%. הדבר מחזק את הטענה כי היהודים בישראל הפכו לכאלו הרואים את הערבית באוריינטציה מודיעינית. תפיסה זו אינה מאפשרת לערבית להפוך לשפה אזרחית באמת – לא כל שכן לשפה יהודית – הנלמדת בהיקף רחב, בהקשרים חיוביים ובאופן שמאפשר לרכוש מיומנויות שפתיות. זוהי תפיסה צבאית ביסודה ולא אזרחית, ועל החברה בישראל להשתחרר ממנה ובוודאי לא להתייחס אליה כאל גזירת גורל.

הניכור של המזרחים כלפי השפה הערבית לצד ה"אשכנזיזציה" של השפה ניכרים גם ביחס אליה ובמוטיבציה ללמוד אותה. לפי ממצאי הסקר, כ-58% מן האשכנזים צדדו בשימור מעמדה הרשמי של הערבית, אבל בקרב המזרחים שיעור זה נמוך בכעשרה אחוזים. כמו כן, 74.2% מיוצאי ארצות ערב טענו שיש ללמוד ערבית כדי להכיר את האויב, לעומת שיעור נמוך יותר, כ-60%, בקרב האשכנזים, דבר שניתן להסביר כהתרחקות שהוסללה עבור היהודים המזרחים בישראל, לפיה הבחירה ב"ישראליות" כללה גם מחיקת הערביות תוך התכחשות ועוינות לערבי – זה שמבחוץ וזה שמבפנים.

עוד עולה מאותו מחקר כי שיעור היהודים שלמדו ערבית באוניברסיטה בקרב יהודים אשכנזים גדול פי למעלה מארבעה מזה שבקרב יוצאי ארצות ערב; וכי שיעור היהודים שלמדו ערבית בצבא בקרב האשכנזים גדול פי שלושה מזה שבקרב יוצאי מדינות ערב. כך תהליך מחיקתה של הערבית – דווקא בגלל שהיא רשמית, ושפת האזור, ושפת המדינות השכנות, ושפת המיעוט הערבי-הפלסטיני הילידי – מהדהד יותר מכל מחיקה של שפה אחרת בארץ. וכך הפכה הערבית למכשיר ולפרויקט שממנו מודרים הערבים מכאן והמזרחים מכאן.

אלמנט נוסף שתרם להדרה של המזרחים משדה השפה הערבית בישראל היה היסודות האירופאיים

של התחום בארץ, דבר שהביא ללטיניזציה של הערבית. רבות נכתב על תפקידם של שני מוסדות – האחד אוניברסיטאי, המכון למדעי המזרח באוניברסיטה העברית בירושלים, והשני תיכוני, בית הספר הריאלי העברי – בהנחת היסודות להוראת הערבית בארץ בתקופת המנדט. שני מוסדות אלו, היוו יחדיו את חוד החנית של הוראת הערבית בארץ וגיבושם, ושניהם היו נטועים במסורת הפילולוגית הגרמנית. כך קרה שהיסודות להוראת הערבית בארץ היו למעשה פעולה של העתקה של תחום הלימוד מאירופה: ולדוגמה מתוך ששת המייסדים של המכון למדעי המזרח בשנת 1925, חמישה היו ממוצא גרמני-אשכנזי ואחד ממוצא אנגלי-אשכנזי, ובבית הספר הריאלי העברי בחיפה היתווה את הדרך להוראת הערבית המנהל המיתולוגי של המוסד ד"ר ארתור בירם והמורים ד"ר מרטיין פלסנר וד"ר מאיר קיסטר, כולם יהודים אשכנזים יוצאי אוניברסיטאות גרמניות. במילים אחרות, במקום לייצר בארץ תחום ידע שמותאם ליהודים בני הארץ ותושבי הארץ, וששם דגש על הוראת הערבית כשפה חיה ודינמית, כפי שאכן ניסו לעשות יהודים משכילים ילידי הארץ, הועדפה שיטת הוראת הערבית השמה דגש על דקדוק ותחביר, על הוראת ערבית בעברית, ועל תרגום טקסטים – קלאסיים בתחילה ואט-אט עם תוכן פוליטי שנבע מצרכים ביטחוניים. לדבר היו כמובן גם השפעות על יהודים דוברי ערבית, שנתפסו לעיתים פחות מתאימים ובעלי פחות מומחיות אקדמית וזכות לקבל החלטות בתחום הערבית דווקא

בגלל שהם דיברו את הערבית כשפת אם, ולא למדו אותה כשפה קלאסית שלישית או רביעית תוך מתן דגש על דקדוק. כך, בתהליך זה, הפכה הערבית לשפה אקדמית ופילולוגית, מנותקת מהקשרים חברתיים ותרבותיים, ומבחינת מקבלי החלטות – כשפה שבה מתקיימת קואליציה חינוכית-ביטחונית שבה באופן מדהים יש ייצוג חסר לדוברי ערבית: ערבים מכאן ויהודים-ערבים מאידך.

אלון אולמן כתב כי "אף ששדה הוראת הערבית בישראל נראה דינמי, קווי המתאר שלו נותרו כפי שהיו, ולמעשה, המודוס ויונדי שהושג בשלב מוקדם נותר על כנו" (Uhlmann 2017, 46). הוא הראה כיצד הגישה הפדגוגית כלפי לימודי הערבית בבית הספר מתייחסת אליה כאל שפה קפואה ומתה, כאילו הייתה לטינית עתיקה שיש לפרש או לתרגם אותה, בניגוד ברור לדרך שבה אנגלית או צרפתית נלמדות במערכת החינוך, על כישורי השפה החיים שבהן. מטפורת הלטיניזציה של הערבית נפוצה בקרב המבקשים לתאר את הדרך שעברה השפה הערבית בארץ, **משפה דינמית ושגורה לשפה פסיבית, דבר אשר ללא ספק שיחק גם הוא תפקיד בהדרתם של יהודים-מזרחים דוברי ערבית מהתחום ואפלייתם לרעה מבחינת נגישותם לזכותם לתרבות, היסוריה ושפה**. במחקר משנת 2006 הראה אלון פרגמן כי אף שנערכו שינויים בחלק מספרי הלימוד, רבים עדיין מלמדים את השפה הערבית בגישה הארכאית של תרגום-דקדוק, הנהוגה גם באוניברסיטאות. לדבריו, "שיטת הוראה זו של השפה הערבית מזכירה במידה לא מבוטלת שיטות הוראה, שרק נדמה היה שפסו מן העולם. שיטת התרגום-דקדוק היתה שיטת ההוראה הראשית בהוראתן של שפות זרות בעולם המערבי לפני שלוש-מאות, ארבע-מאות וחמש-מאות שנה"²². גם מוחמד אמארה השתמש במטפורת הלטיניזציה של לימודי הערבית בישראל והדגיש את הקשר בין הערבית בבתי הספר היהודיים ובין הערבית באקדמיה בישראל, ששתיהן לדבריו מדירות את דוברי הערבית כשפת אם – הערבים-הפלסטינים היום, והיהודים-דוברי הערבית בעבר. אמארה התייחס גם לעובדה שכישורי השפה שלומדי הערבית רוכשים בבתי הספר היהודיים אינם מספיקים אפילו לפונקציות הבסיסיות ביותר. לדבריו, הדבר נובע מכך ש"מגמות ה'לטיניזציה' של השפה הערבית, קרי הוראתה כדרך הוראת השפה הלטינית, כשפה מתה"²³, מתקיימות בבית הספר ומועצמות בהשכלה הגבוהה.

לסיכום

- בחוות הדעת הדגשתי כי הערבית הייתה שפה שקשורה בעבותות לחיי היהודים במזרח התיכון, ובתוך כך לחיי היהודים בארץ. עם זאת, בצל המתרחשות בין התנועה הציונית לערבים-הפלסטינים והסכסוך היהודי-ערבי, ובמיוחד אחרי הקמת מדינת ישראל, התרופף קשר זה עד שנשכח כמעט לחלוטין. הקשר בין העברית והערבית כשתי "אחיות שמיות", הקשר בין הערבית לבין תור הזהב של היהדות, הקשר בין ידיעת ערבית לחיים והשתלבות באיזור – כל אלו נשכחו והושכחו עד כי לא היו. הערבית "הונמכה" לשפה רשמית שנייה, וכעת נסתם הגולל לחלוטין על מעמדה השווה, ולו זה על הנייר. בכך מנמיכה ישראל את מעמד הערבים בישראל ובתוך כך גם את מעמד היהודים יוצאי מדינות ערב, שהופלו לרעה – כולל אלו שחיו בארץ מימים ימימה.
- בהמשך לנקודה זו, בחוות הדעת ציינתי כי לאורך השנים ישראל "שימרה" את הערבית כשפה רשמית, אולם בפועל, הייתה הערבית תמיד נחותה מהעברית. במילים אחרות, המדינה בחרה שלא

²² פרגמן, אלון, 2006. "שיטת התרגום-דקדוק בהוראת השפה הערבית 2005–2006", אימגו: כתב עת בנושא תרבות ותוכן, 24.9.2006.
²³ מוחמד אמארה, 2013. "הוראת השפה הערבית בקרב תלמידים יהודים בישראל: מגישה ביטחונית לגישה אזרחית", במת ון ליר 2 (מנבר ון ליר), 29.9.2013. (הנה זה כאן: <https://tinyurl.com/ya68zf8z>)

לקדם את השפה הערבית, שלא לחייב את לימודה בבית הספר, שלא להפוך אותה לכלי להשתלבות במרחב, ובכך רוקנה את חשיבותה ההיסטורית והתרבותית של הערבית. יחס מזלזל זה בוודאי שאינו תרם למעמדה ולהונה של השפה הערבית בישראל, מה שרק חיזק את נטישת השפה ע"י יהודי המזרח כמו גם היהודים בני היישוב הישן. במילים אחרות, אם המדינה אינה מכירה במורשת ובהיסטוריה ובתרבות ובשפה של היהודים-הערבים, אין להתפלג על כך שהיא "דחפה" את יהודי המזרח, בסופו של התהליך, להתכחשות ולאי-הכרה של רבים מיהודי המזרח במורשתם ובשפתם – וזאת על אף שמדובר היה בשפת האיזור, שפה רשמית, ושפת אחות לעברית.

- בחוות הדעת הדגשתי תהליכים של ביטחוניזציה בשדה השפה הערבית בארץ. אלמנט זה הדגיש עוד יותר את זרותה של הערבית בארץ, ואת חוסר היכולת של השפה לשמש כמאפיין תרבות יהודי, בניגוד למאפיינים תרבותיים יהודיים. אני סבור שתהליכים אלו, לרבות הסללתם של היהודים דוברי הערבית אל מערכות הביטחון, הרחיקו עוד יותר את היהודים מהשפה הערבית כשפת תרבות וכשפה איזורית.

- הפיכתה של הערבית לשפה שספוגה בצרכי ביטחון הפכה אותה ל"שפת האויב". בשל כך, היהודים המזרחים ביקשו להתרחק ממנה ולהסירה מתוכם. תהליך זה לא ניתן להשוואה עם מחיקת שפות אחרות של יהודים בארץ (לדוגמה גרמנית או רוסית או אפילו יידיש) שכן אף אחת מהשפות האחרות איננה שפת המרחב, אף אחת מהן לא הייתה שפה רשמית בתקופת המנדט ואחרי הקמת מדינת ישראל, ואף אחת מהן איננה שפה שמית, שפת אחות לעברית שהפכה דומיננטית בארץ.

- בחוות הדעת הודגש גם כי בסיסי הידע של הוראת הערבית היו מושרשים על יסודות הפילולוגיה הגרמנית, ובתוך כך המכון למדעי המזרח שהוקם באוניברסיטה העברית ב-1926, ובתי ספר כגון בית הספר הריאלי העברי בחיפה. המומחים לערבית היו כך אלו שחקרו את השפה כ"לטינית" ובאופן מובהק הודר מקומם של הערבים-הפלסטינים מכאן ושל היהודים המקומיים והמזרחיים, דוברי הערבית מאידך.

- בחוות הדעת הודגש כי למרות ניסיונות למחוק את מעמדה הרשמי של השפה הערבית בישראל, הרי שגם פסיקת בית המשפט העליון של הנשיא דאז אהרון ברק וגם דוחות של הגופים המקצועיים האמונים על מקומה של הערבית, וגם מסקנות דוח ועדת אור, ועדת חקירה ממלכתית, הדגישו את חשיבותה של הערבית, ואת הצורך לשמור עליה ועל כבודה. אין ספק כי הפגיעה במעמדה הרשמי של הערבית בארץ – שנשמר מאז 1922, ושמאז 1948 שמר על סטטוס-קוו שברירי – חלה פגיעה, הן במעמד השפה והן ביחס שדרכו מאותה המדינה לדוברי הערבית עם מקומם הנחות.

- לכל אורך חוות הדעת הודגש כי ישראל ממוקמת באזור ששפתו ערבית ושהערבית היא הלינגואה-פרנקה של האיזור – היינו השפה הדומיננטית בו המשמשת כדרך תקשורת בסיסית. לישראל אין יחסי שלום חם עם אף אחת ממדינות המזרח. אי לכך, אני סבור כי באקט המחיקה של שפת המזרח התיכון שולחת ישראל מסר הפוך לכל שכנותיה: אם ברשמיות של הערבית היה רק פירור של כבוד לשפת המקום, גם הוא נמחק. החשיבות הסמלית של היותה של הערבית כרשמית נמחקה גם היא, וכך גם היכולת של ישראל לשמור על הערבית כאופק מחשבה פתוח לעתיד אחר. בתוך כך מרחיקה ישראל עוד יותר את הסיכוי לקדם שלום אמת ופיוס בין העמים.

- בחוות הדעת הדגשתי כי הערבית אינה רק שפתם ההיסטורית של המוסלמים, הנוצרים והדרוזים במזרח התיכון. ערבית היתה שפת היצירה היהודית הנפוצה ביותר בקרב רוב יהודי העולם עד המאה ה-12, והמשיכה להיות שפה של יצירה ותקשורת והגות עבור רוב היהודים שחיו במדינות המזרח. חלק מההגות הדתית והפילוסופית היהודית החשובה ביותר, ממוסא אבן מיימון ועד סעיד אבן יוסף אלפיומי (הרמב"ם ורבי סעדיה גאון), נכתבה בערבית, לרבות בערבית-יהודית שאיננה שפה נפרדת אלא חלק בלתי נפרד מאותה "השפה הערבית" שנמחקה בחוק הלאום.
- בחוות הדעת הדגשתי גם כי מבחינת השפות המדוברות היום בהיקף נרחב, הערבית היא הקרובה ביותר לעברית. שתיהן "אחיות שמיות" כפי שנקראו על ידי כל החוקרים היהודים בתחילת המאה, "בעוד כל שורש שקיים בערבית קיים גם בעברית" כפי שציין אליעזר בן יהודה. למחיקת הערבית, אם כן, מתווספת אמירה נוספת: מחיקה של העבר היהודי, ושל הקשר היהודי לשפה הערבית, למזרח התיכון ולעמי המקום.
- בחוות הדעת הדגשתי את הירידה המתמדת בידעת ערבית בישראל. כך לדוגמה, בסקר האחרון שנערך לגבי ידיעה של ערבית בקרב יהודים בישראל עלו נתונים מחרידים. הסקר, שבוצע במכון סקרים באוניברסיטת תל אביב ב-2015, העלה כי בעוד פחות מ-10% מהיהודים בישראל העידו שהם "מבינים ערבית", רק כ-6.8% מהיהודים העידו שהם "מבינים את האותיות בערבית", רק 2.4% העידו שהם "יכולים לקרוא טקסט קצר בערבית", רק 1.4% העידו שהם יכולים לכתוב אימייל קצר בערבית, ורק 0.4% העידו שהם "יכולים לקרוא רומן בערבית". מעולם לא היה מצב הערבית בישראל רע יותר. הדור שידע ערבית כשפת-אם הולך ונעלם, וכישורי השפה בקרב יהודים בישראל שובר שיא שלילי. בפעם הראשונה ב-1,500 השנה האחרונות אין יותר יצירה יהודית בערבית בארץ. ואני סבור כי מחיקת מעמדה הרשמי של הערבית עלול להיות המסמר האחרון בארון הקבורה של הערבית בישראל, ושל הערבית כשפה בעלת חשיבות יהודית.

על החתום:

ד"ר יונתן מנדל

רשימת המקורות

אלחלבי, מרזוק. "הערבית מטילה אימה ופחד", Ynet 7.6.2008 :
<https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3551881,00.html>

אמארה, מוחמד, ועבד אלרחמן מרעי, 2004. השפה בסכסוך: קריאה אנליטית במונחים לשוניים בעניין הסכסוך הערבי-ישראלי, בית ברל וכפר קרע: המרכז לחקר השפה, החברה והתרבות הערבית ודאר אלהדא.

אמארה, מוחמד, 2008. **הוראת השפה הערבית כשפה זרה בקרב תלמידים יהודים בישראל: אתגרים והמלצות**, חיפה: אוניברסיטת חיפה, המרכז היהודי-ערבי.

אמארה, מוחמד, 2010. השפה הערבית בישראל: הקשרים ואתגרים], אום אל פחם: מרכז דראסאת ודאר אל הודא הוצאה לאור.

אמארה, מוחמד, 2013. "הוראת השפה הערבית בקרב תלמידים יהודים בישראל: מגישה ביטחונית לגישה אזרחית", **במת ון ליר** 2 (מנבר ון ליר), 29.9.2013. (הנה זה כאן: <https://tinyurl.com/ya68zf8z>)
אמארה, מוחמד, 2017. "ביטול מעמד הערבית יהיה טעות פטאלית", **הארץ**, 11.5.2017.

בלאו, יהושע. **דקדוק הערבית-יהודית של ימי הביניים** (ירושלים: מאגנס, 1995); **מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים** (ירושלים: האקדמיה ללשון העברית והאקדמיה הלאומית למדעים, 2006).

בנזימן, עוזי, ועטאללה מנצור. **דיירי משנה: ערביי ישראל, מעמדם והמדיניות כלפיהם** (ירושלים: כתר, 1992).

ברנד, לואיס. 1996. **היהודים בעולם האסלאם**, בתרגום מרים שקד, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

גדעון, אלון, "הצעת חוק: לבטל את מעמד הערבית כשפה רשמית שניה", **הארץ** 4.1.2005:
<https://news.walla.co.il/item/650325>

גיל, אייל. 1993. "בין מזרח למערב: השיח על 'הכפר הערבי' בישראל", **תיאוריה וביקורת** 3 (חורף), עמ' 39–55.

גיל, אייל. 2005. **הסרת הקסם מן המזרח: תולדות המזרחנות בעידן המזרחיות**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

דותן, אהרון. **אור ראשון בחכמת הלשון: ספר צחות לשון העברים לרב סעדיה גאון** (2 כרכים) (ירושלים: האיגוד העולמי למדי היהדות, 1997).

הים-יונס, אדווה, ומלכה, שירה, 2006. לקראת פיתוח תכנית לימודים בערבית לחטיבת הביניים ולחטיבה העליונה במגזר היהודי: מחקר הערכה (דוח מחקר 272), ירושלים: משרד החינוך: ומכון הנרייטה סאלד

הלמ"ס, 2013. הסקר החברתי 2011, ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

טובי, יוסף. קירוב ודחייה: יחסי השירה העברית והשירה הערבית בימי הביניים (חיפה: הוצאת אוניברסיטה חיפה, 2000);

יעקובסון, אלכסנדר, 2005. "מיעוט לאומי במדינת לאום דמוקרטית", אלי רכס ושרה אוסצקי-לזר (עורכים), מעמד המיעוט הערבי במדינת הלאום היהודית, תל אביב: תכנית קונרד אדנאואר לשיתוף פעולה יהודי-ערבי, עמ' 19–26.

כהן-רייס, אפרים. מזכרונות איש-ירושלים (ירושלים: ספרית הישוב, 1967)

כנסת (1999). הצעת חוק דברי המלך במועצה על ארץ ישראל 1922 עד 1947 (תיקון — שפה רשמית) התשנ"ט-1999 פ — 1999/579/נספחות. הצעת ח"כ מיכאל קליינר.

כנסת 2009 (א). הצעת חוק השפה הרשמית של מדינת ישראל התשס"ט-2009. פ. 1088/18/הצעת ח"כ רוברט טיבייב. הונחה על שולחן הכנסת ב-18.5

כנסת 2009 (ב). הצעת חוק השפה התשס"ט-2009. פ. 1259/18/הצעת ח"כ אריה אלדד. הונחה על שולחן הכנסת ב-8.6

מכון דחף, 2000. מקצוע הערבית בבתי הספר: מה יכול להגדיל את כח המשיכה שלו, תל אביב: מכון דחף.

מנדל, יונתן. "השפה הערבית", מפתח — כתב-עת לקסיקלי למחשבה פוליטית 9 (2015), עמ' 31-52.

מנדל, יונתן. יצחקי, דפנה. פינטו, מיטל. "רשמית שאינה מוכרת: על מעמדה המעורער של השפה הערבית בישראל והצורך לתקנו", גילוי דעת 10 (סתיו 2016), עמ' 17-45.

נחמיאס, רועי. 2007. "ערבית? זה מפחיד. סקר גזענות", *Ynet*, 21.3.2007.

סבן, אילן, 2003. "יקול (דו-לשוני) בודד באפלה? בעקבות בג"צ 99/4112 עדאלה נ' עיריית תל אביב-יפו", עיוני משפט כז, 1, עמ' 109–138.

סבן, אילן, ומוחמד אמארה, 2004. "מעמד השפה הערבית בישראל: משפט, מציאות, וגבולות השימוש במשפט לשינוי מציאות", **מדינה וחברה** 4, 1, עמ' 885–909.

סעיד, אדוארד, 2000. **אוריינטליזם**, בתרגום עתליה זילבר, תל אביב: עם עובד.

עודדה, יערי. 2006. **קווי גובה: סיפורו של דני אגמון**, תל אביב: בית הפלמ"ח.

ערוץ 7, "הצעת חוק חדשה: העברית תהיה שפה רשמית יחידה בישראל", 8.11.2001, <https://www.inn.co.il/News/News.aspx/13634>

פרגמן, אלון, 2006. "שיטת התרגום-דקדוק בהוראת השפה הערבית 2005–2006", **אימגו: כתב עת בנושא תרבות ותוכן**, 24.9.2006.

קומס, דדי, 2013. **השפה כגשר תרבותי – "יא סלאם": מודל חינוך לחיים משותפים**, ירושלים: יוזמות קרן אברהם.

קשתי, אור, 2006. "לימודי ערבית – לא בבית ספרנו", **הארץ**, 30.11.2006.

ראב"ד, אחיה, 2007. "הנוער מאמין: הערבים מלוכלכים ולא משכילים", **Ynet**, 1.9.2007.

ריבלין, יוסף יואל. "הוראת השפה הערבית בבתי-הספר היהודיים של בארץ ישראל", בתוך: **שדה אילן ב' – ספר זיכרון לאריה אילן** (ירושלים: דעת, 1967).

שנהב, יהודה, 2003. **היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות**, תל אביב: עם עובד

שנהב, יהודה. דלאשה, מייסלון. אבנימלך, רמי. מזרחי, נסים. מנדל, יונתן. "דיעת ערבית בקרב יהודים בישראל", (ירושלים: מכון ון ליר בירושלים, 2015)

שניר, ראובן, 2005. "יהודים כערבים: מצב המחקר", **רוח מזרחית** 2 (קיץ), עמ' 9–17.

Amara, Muhammad, 2018. *Arabic in Israel: Language, Identity and Conflict*, London: Routledge.

Brosh, Hezi, 1993. "The Influence of Language Status on Language Acquisition: Arabic in the Israeli Setting," *Foreign Language Annals* 26, 3, pp. 347–358.

- Ben-Rafael, Eliezer, and Hezi Brosh, 1991. "A Sociological Study of Second Language Diffusion: The Obstacles to Arabic Teaching in the Israeli School," *Language Planning and Language Problems* 15, 1, pp. 1–24;
- Cooper, Robert, 1989. *Language Planning and Social Change*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Dahan-Kalev, Henriette, 2001. "The 'Other' in Zionism: The Case of the Mizrahim," *Palestine–Israel Journal of Politics, Economics and Culture* 8, 1, pp. 90–96.
- Fishman, Joshua, 1972. *The Sociology of Language: An Interdisciplinary Social Science Approach to Language in Society*, Rowley, Mass.: Newbury House.
- Goitein, Shelomo D., 1955. *Jews and Arabs: Their Contacts through the Ages*, New York: Schocken Books.
- Kosover, Mordecai, 1966. *Arabic Elements in Palestinian Yiddish: The Old Ashkenazic Jewish Community in Palestine, its History and its Language*, Jerusalem: R. Mass.
- Kraemer, Roberta, 1990. "Social Psychological Factors Related to the Study of Arabic among Israeli Jewish High School Students," Unpublished Ph.D. Dissertation, Tel Aviv University;
- Kraemer, Roberta, 1993. "Social Psychological Factors Related to the Study of Arabic among Israeli High School Students: A Test of Gardner's Socioeducational Model," *Studies in Second Language Acquisition* 15, 1, pp. 83–106.
- Maalouf, Tony, 2003. *Arabs in the Shadow of Israel: The Unfolding of God's Prophetic Plan for Ishmael's Line*, Grand Rapids, Mich.: Kregel Publications.
- Mendel, Yonatan. 2014. *The Creation of Israeli Arabic: Political and Security Consideration in the Making of Arabic Language Studies in Israel*. Palgrave Studies in Languages at War (Palgrave Macmillan, Basingstoke, 321 pages).
- Mendel, Yonatan. 2015. "From German Philology to Local Usability: The Emergence of 'Practical' Arabic in the Hebrew Reali School in Haifa" *Middle Eastern Studies* 52 (1), pp. 1-26.

- Mendel, Yonatan. 2013. "‘A Sentiment-Free Arabic’: On the Creation of the Israeli Accelerated Arabic Language Studies Programme", *Middle Eastern Studies* 49 (3), pp. 383-401.
- Mendel, Yonatan, 2013b. "Re-Arabising the De-Arabised: The Mista‘aravim Unit of the Palmach," in Ziad Elmarsafy, Anna Bernard, and David Atwell (eds.), *Debating Orientalism*, London: Palgrave Macmillan, pp. 94–116.
- Merin, Yuval (1999). "The case against official monolingualism: The idiosyncrasies of minority language rights in Israel and the United States", *ILSA Journal of International & Comparative Law* 6(1), 1-50
- Ozacky-Lazar, Sarah, and Mustafa Kabaha, 2002. "The Haganah by Arab and Palestinian Historiography and Media," *Israel Studies* 7, 3 (Fall), pp. 45–60.
- Pinto, Meital, 2007. "On the Intrinsic Value of Arabic in Israel: Challenging Kymlicka on Language Rights," *Canadian Journal of Law and Jurisprudence* 20, pp. 143–172.
- Saban, Ilan, 2004. "Minority Rights in Deeply Divided Societies: A Framework for Analysis and the Case of the Arab-Palestinian Minority in Israel," *New York University Journal of International Law and Politics* 36, pp. 885–1003.
- Shohat, Ella. "The Invention of Judeo-Arabic: Nation, Partition and the Linguistic Imaginary", *International Journal of Postcolonial Studies* 19 (2) 2017, pp. 153-200.
- Spolsky, Bernard, 1999. "Language in Israel: Policy, Practice and Ideology," in James E. Alatis and Tan Ai-Hui (eds.), *Georgetown University Round Table on Language and Linguistics 1999*, Washington: Georgetown University Press, pp. 164–174.
- Spolsky, Bernard, & Elana Shohamy. *The languages of Israel: Policy, ideology, and practice* (Clevedon, UK: Multilingual Matters, 1999)
- Steinschneider, Moritz, 2008. *Jewish Arabic Literature: An Introduction*, Piscataway, N.J.: Gorgias Press.
- Suleiman, Yasir, 2006. "Charting the Nation: Arabic and the Politics of Identity," *Annual Review of Applied Linguistics* 26, pp. 125–148.

- Suleiman, Yasir. *Arabic, Self and Identity: A Study in Conflict and Displacement* (New York: Oxford University, 2011), pp. 32-38.
- Tobi, Yosef and Tobi Tsivia, *Judeo-Arabic Literature in Tunisia, 1850-1950* (Detroit: Wayne State University Press, 2014).
- Uhlmann, Allon. "The field of Arabic instruction in the Zionist state". In: James Albright, & Allan Luke (Eds.), *Pierre Bourdieu and literacy education* (New York: Routledge, 2008), pp. 95-111.
- Uhlmann, Allon. 2017. *Arabic Instruction in Israel: Lessons in Conflict, Cognition and Failure*, Leiden: Brill.
- Yakobson, Alexander, and Amnon Rubinstein, 2008. *Israel and the Family of Nations: The Jewish Nation-State and Human Rights*, Milton Park: Routledge.
- Yitzhaki, Dafna (2013). "The status of Arabic in the discourse of Israeli policy makers". *Israel Affairs*, 19(2), 290-305.